

Kulturmiljöprogram

Färgelanda kommun 2019



Kulturmiljöprogram

Färgelanda kommun 2019

Medverkande

Projektledning och översyn av texter

samt revidering av byggnadsinventering Anette Larsson, Plan- och byggkontoret, Färgelanda kommun

Förtattare till texter och kulturhistorisk analys hämtade från Färgelanda kommuns

kulturmiljöprogram antaget 2006 Lars Bergström, Ann-Charlott Hajdu-Rafis, Jan Johansson, Leif Johansson, Mats Hellgren, Sonia Jeffrey, Elisabeth Wilhelmsson och Ing-Marie Trädgårdh, Regionmuseum Västra Götaland, nu Västarvet

Övriga medverkande Cecilia Wingård, Kulturlandskapet, Amra Besic, Beatrice Hjörn och Emma Larsson, Plan- och byggkontoret, Färgelanda kommun

Grafisk form, layout och teknisk redigering Gabriella Kalmar, Västarvet

Omslagsbilder Medurs från övre vänstra bilden: Brötegården i Ödeborg, fotografi Håkan Larsson, Färgelanda Dyrtorp fotografi Beatrice Hjörn Färgelanda kommun, väg i Nättjebacka samt Nättjebacka kvarn, fotografier av Anette , Färgelanda kommun.

Färgelanda kommun

Allhemsvägen 5

458 92 Färgelanda

tel. 0528-567000

kommun@fargelanda.se, www.fargelanda.se

Innehåll

Inledning	7
Bakgrund och metod.....	7
Syfte.....	7
Strategi	8
Historisk utveckling	10
Inledning.....	10
Naturgeografiska förutsättningar.....	10
Inlandsisen formade landskapet.....	10
Förhistorisk tid	14
Äldre stenåldern, tiden före 3 000 f.Kr.....	14
Yngre stenåldern, tiden 3 000–1 800/1 500 f.Kr.....	14
Bronsåldern, cirka 1 800–500 f.Kr.....	17
Järnåldern, cirka 500 f.Kr.–1050 e.Kr.....	19
Begreppet boplatser.....	21
Medeltid och nyare tid	22
Medeltid, cirka 1050–1530.....	22
Kulturhistoriskt värdefulla miljöer och riksintresseområden för kulturmiljövård	44
Kulturhistoriskt värdefulla miljöer.....	45
1. Kring Färgelanda kyrka, Färgelanda socken.....	46
2. Stigens textilindustrisamhälle, Färgelanda socken.....	48
3. Sommarstugor och gårdsbebyggelse vid Pipen, Nyckelvattnet, Färgelanda socken.....	52
4. Del av Valbodalen, Färgelanda och Högsäters socknar.....	54
5. Kring Torp och Ellenösjön, Torps och Ödeborgs socknar.....	58
6. Kring Ödeborgs kyrka och Håvesten, Ödeborgs socken.....	62
7. Ödeborgs brukssamhälle och Museikullen med Fornsalen, Ödeborgs socken.....	66
8. Sommarstugeområde vid Tegen, Östersjön, Ödeborgs socken.....	70
9. Kring Vrine och Ryk, Ödeborgs och Färgelanda socknar.....	72
10. Rösäter, Högsäters kyrka och prästgård, Högsäters socken.....	75
11. Järbo kyrka, Runnsäter och Vinnsäter, Järbo socken.....	79
12. Råggårds sockencentrum, Råggårds socken.....	82
13. Dalgången vid Gässbo, Råggårds och Rännelanda socknar.....	85
14. Lerdalsälvens dalgång, Lerdals socken.....	89
Kulturmiljövårdens lagstiftning	91
Miljöbalken (MB).....	91
Riksintresse för kulturmiljövården.....	91
Miljökonsekvensbeskrivning (MKB).....	91

Kulturresevat.....	91
Biotopskyddsområde.....	92
Kulturmiljölagen (KML).....	92
Plan- och bygglagen (PBL).....	92
Aktörer	94
Riksantikvarieämbetet	94
Länsstyrelsen.....	94
Kommunen.....	94
Enskilda insatser	94
Hembygdsföreningar och byalag.....	94
Länsmuseerna och Västra Götalandsregionen	95
Källor och litteratur	95
Litteratur	95
Rapporter och webbsidor.....	96

Inledning

Människan har bott och verkat i trakterna kring Färgelanda kommun i flera tusen år. De spår och lämningar som har avsatts i landskapet spänner från vår tidiga förhistoria fram till dagens moderna samhälle. Dessa spår skänker den omgivande miljön en djup historisk dimension och ger oss kunskap om vår historia och om människors villkor under olika tider och förhållanden.

För att ge berörda möjlighet att hantera vårt kulturarv på bästa sätt är det viktigt att kommunens kulturhistoriskt värdefulla miljöer, byggnader och lämningar identifieras och dokumenteras.

Bakgrund och metod

Kommunens kulturhistoriska miljöer, bebyggelsemiljöer och kulturhistoriskt värdefulla byggnader presenteras i kommunens kulturmiljöprogram antaget 2006, »Färgelanda kommuns Kulturmiljöprogram«. Plan- och byggkontoret har av kommunfullmäktige fått i uppdrag att revidera detta kulturmiljöprogram. Inom ramen för projektet har kulturmiljöprogrammet kompletterats med en byggnadsinventering som redovisas i ett separat dokument. Arbetet har utförts i samarbete med Västarvet och med bidrag från Länsstyrelsen i Västra Götaland.

I Färgelanda kommuns kulturmiljöprogram 2006, utvärderades femton kulturmiljöer och cirka fyrahundra fastigheter som särskilt kulturhistoriskt värdefulla. Kulturmiljöprogrammet från 2006 är en revidering av kommunens kulturmiljöprogram från 1986; Program för kulturminnesvård, Färgelanda kommun. Med utgångspunkt i kulturmiljöprogrammet, trycktes en bearbetad

version i bokform »Färgelandaboken En kulturhistorisk översikt«.

Den nu genomförda revideringen av kulturmiljöprogrammet har bland annat resulterat i en översyn och aktualitetsprövning av de i programmet utvärderade kulturmiljöerna. Denna översyn innebär att fjorton kulturmiljöer redovisas i det nu reviderade kulturmiljöprogrammet.

Syfte

Kulturmiljöer med bevarade strukturer från olika tidsperioder och sammanhang ger oss en möjlighet att känna tillhörighet och förankring i vår hembygd. Kulturmiljöprogrammet i Färgelanda kommun är ett kunskapsunderlag som har till syfte att tillgängliggöra kommunens kulturmiljöer och kulturhistoriska värden samt öka kunskapen och förståelsen för den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen. Dessutom är syftet med kulturmiljöprogrammet att utgöra ett stöd i samband med vård och underhåll av enskilda byggnader och bebyggelsemiljöer.

Syftet med kulturmiljöprogrammet är också att vara ett verktyg avseende kommunens utveckling och bevarande samt att beskriva och tydliggöra dess framväxt från tidig förhistoria fram till dagens moderna samhälle. Avsikten är att programmet ska användas i samband med kommunens övergripande samhällsplanering och planläggning.

Strategi

Kulturmiljöprogrammet är ett kunskapsunderlag avseende kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer i Färgelanda kommun. Kunskapsunderlaget innehåller flera delar, bland annat en översiktlig beskrivning av kommunens historia, en presentation av utvärderade kulturmiljöer och en byggnadsinventering.

Den övergripande målsättningen med kulturmiljöprogrammet är:

- att kulturmiljöprogrammet ska användas i kommunens samhällsplanering och bygglovs-handläggning.
- att ge stöd och riktlinjer för vård och underhåll av bebyggelsen.
- att bevara de kulturhistoriska värdena och den biologiska mångfalden i odlingslandskapet
- att bruka, bevara och förmedla kulturmiljön

Andra generella mål är:

- att integrera kulturmiljöprogrammet i det pedagogiska arbetet i skolorna och på andra håll
- att kulturmiljöprogrammet skall utgöra en grund för det kulturturistiska arbetet med syfte att utveckla besöksnäringen utifrån kommunens natur- och kulturvärden
- att kulturmiljöprogrammet skall utgöra en grund för den fysiska planeringen
- att öka informationsinsatsen till fastighetsägare och brukare

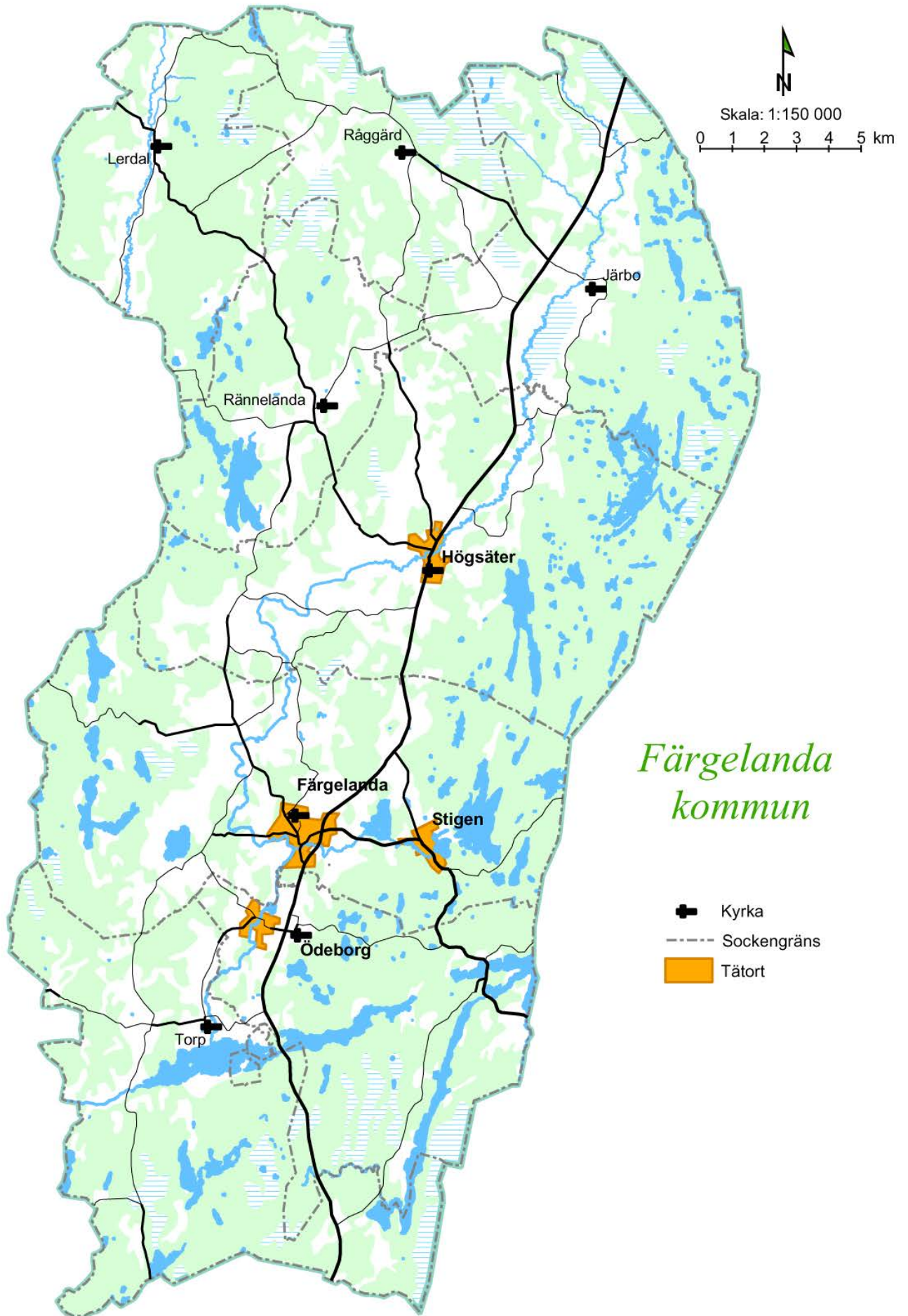
De utvärderade miljöerna i kulturmiljöprogrammet bör ses som områden där man inför konkreta exploateringsåtgärder, bör göra fördjupade studier av det specifika området. Dessa kan innehålla analyser och rekommendationer som är kopplade till de aktuella förutsättningarna. Det kan till exempel vara aktuellt med en arkeologisk utredning eller en analys av odlingslandskapet med hjälp av historiskt kartmaterial.

Nya byggnader ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- och landskapsbilden samt natur- och kulturvärdena på platsen. Nya byggnader ska också vara med och skapa en god helhetsverkan

Kulturmiljöprogrammet med byggnadsinventeringen kan ligga till grund för kommunens planeringsarbete. Det kan till exempel vara aktuellt när det är motiverat att byggnader skyddas med q- och/eller k-bestämmelser i detaljplan eller områdesbestämmelse enligt Plan- och bygglagen.

Ansvaret för kulturmiljövården delas idag av alla, stat, kommun, institutioner, intresseorganisationer, företag och enskilda. En samverkan mellan dessa aktörer är väsentlig för att kunna säkerställa kulturhistoriska intressen. Den inledande bestämmelsen i Kulturmiljölagen (KML) slår dessutom fast att »Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö« samt »Ansvaret för detta delas av alla«.

Parallellt med revideringen av kommunens kulturmiljöprogram har en klimatanpassningsplan upprättats. I klimatanpassningsplanen redogörs bland annat för hur klimatförändringar kan påverka våra kulturvärden i form av fornlämningar, kulturhistoriskt värdefulla byggnader, byggnadsmiljöer och kulturmiljöer.



Historisk utveckling

Inledning

Färgelanda kommun utgörs av en blandad jordbruks- och skogsbygd. Marken är kuperad och domineras av berg med lersediment i sänkor och dalgångar. Området ligger huvudsakligen under högsta kustlinjen och tillhör den så kallade Dalformationen. Berggrunden har givit upphov till dalgångar med sjöar i såväl nord-sydlig som öst-västlig riktning. Jordarterna varierar och är en viktig faktor för jordbrukets lokalisering och utveckling.

Jordbruksmarken i kommunen är koncentrerad till Valbodalen, vilken sträcker sig som ett dominerande stråk i nord-sydlig riktning. Här finns också den mesta bebyggelsen och huvudvägen, länsväg 172. Valbodalens betydelse framgår också av att tre av kommunens fyra tätorter, inklusive centralorten Färgelanda är belägna här. Två av kommunens tätorter präglas av industrins utveckling, Stigen och Ödeborg.

Kännetecknande för kommunen är bland annat det stora antalet fornlämningar, med koncentration till Valbodalen, vars bebyggelse karaktäriseras av relativt stora gårdar placerade i höjdlägen. Även längs Lerdalsälven i västra delen av kommunen finns en karaktäristisk dalgångsbebyggelse, mer koncentrerad än i Valbodalen.

Naturgeografiska förutsättningar

För cirka 15 000 år sedan täcktes hela landskapet av ett flera kilometer tjockt istäcke som pressade ner jordskorpan drygt 100 meter. Isen låg till en början helt stilla och fastfrusen i underlaget. Så småningom blev klimatet varmare och isen började långsamt smälta och för cirka 11 000 år sedan hade isen dragit sig tillbaka från större delen av Dalslandsregionen. Vissa lokala isrester fanns troligen kvar här och var, eftersom klimatet inte riktigt hade stabiliserat sig.

Landskapet genomgick nu stora och ständiga förändringar, smältvattnet fick vattennivån att stiga och tillfälligtvis dränka den framväxande landmassan, ett stadium som dock snabbt fick omvänd verkan allteftersom istäcket släppte greppet. Valboåsen väster om Kroppefjäll och längs Valbodalens östra sida, är ett bevis för att en stor nord-sydlig isälv runnit genom Dalsland för cirka 11 000 år sedan. Isälven mynnade i södra delarna av Färgelanda och Valboåsen byggdes upp av det material som älven transporterade och lämnade av nära iskanten. Håvestens gravfält vid Ödeborg ligger på en av de mest imponerande kullarna på Valboåsen men även Högsäter och Rösäter ligger på denna åsbildning.

Det är svårt att föreställa sig det nuvarande landskapet som ett bistert ishav där kalvis och isflak flöt omkring mellan de kala och karga öarna och skären. För cirka 10 000 år sedan hade landhöjningen nått så långt att det fanns några större sammanhängande landområden. Tre stora sund dominerade nu områdena mellan nuvarande Vänern och havet, varav det nordligaste direkt berörde de södra delarna av det som idag är Färgelanda kommun. Detta sund gick från nuvarande Munkedal över Ellenösjön och Rådaneshöjningen in mot Vänern, ett sydligt sund gick ut via Göta Älv och mellan dessa sund fanns ytterligare ett som sträckte sig från Byfjordens utlopp vid Uddevalla och in mot Vänersborg.

Marina gränsen (MG) eller Högsta kustlinjen (HK) kallas den nivå som havet maximalt nådde upp till efter den senaste nedisningen. För Dalsland varierar denna nivå från cirka 130 m ö.h. i de sydligaste delarna till cirka 170 m ö.h. längst i norr. Eftersom stora delar av Färgelanda kommun ligger under 100 meters nivån innebär detta att större delen av dagens landmassa var översvämmad. Endast de högst belägna delarna smälte fram direkt under isen och kom att utgöra de första öarna och skären i området. Landhöjningen pågår än idag med cirka 2 millimeter per år i området.

Redan under ishavsklimatet invandrar de första växterna. De slår rot i det kala landskapet och efterhand bildas en örtrik tundravegetation bestående av dvärgbjörk vide, lavar, malört och mållor. Den så kallade postglaciala värmetiden som inträder för cirka 10 000 år sedan kommer med varierande styrka att vara i cirka 6000 år. Under denna relativt långa tid händer otroligt mycket med landskapet. Sjöarna i området isoleas från havet som drar sig allt längre västerut genom landhöjningen. För cirka 9000 år sedan breder hasseln ut sig liksom rönn, asp, sälg och hägg. Även den lägre växtligheten med olika örter, bär och buskar breder ut sig. I de öppna ljusa skogarna vandrar älg, uroxe, björn, varg, lo, rådjur, kronhjort och vildsvin. Det är också från slutet av den här perioden som vi har de första säkra spåren av människan inom området.

Inlandsisen formade landskapet

Isens framväxt och tillbakagång åstadkom en total förändring av landskapet. Jordskorpan slipades av, räfflades, jordarter transporterades omkring och avlagrades till exempel i långsträckta höjdryggar, moräner eller lerslätter. Ett landskap med olika förutsättningar för

mänsklig anpassning och utnyttjande skapades. Hur människan sedan under årtusendena kom att använda naturresurserna kan avläsa i allt från stenålderns boplatser till lämningar från vårt industriella samhällsbyggande.

Berggrunden i Färgelanda kommun utgörs till övervägande delen av äldre urberg, i väster består den av grå gnejs men övergår mot öster i gnejsliknande graniter. I områdets östligaste del, som sammanfaller med Kroppefjäll, är berggrunden uppbyggd av gnejser, graniter samt Kappebo- och Dalformationerna. Ett flertal sprickdalar och förkastningar sträcker sig genom berggrunden, företrädesvis i nord-sydlig riktning. De lösa jordarterna är i Lerdal och Valbodalen uppbyggda av sedimentära leravlagringar medan övriga områden är täckta av moränavlagringar med inslag av finsediment i sprickdalar och djupa dalgångar. I norr genomkorsas området av den mellansvenska israndzonen, vilken sträcker sig från södra Finland till Osloområdet.

Terrängen i Färgelanda kommun är starkt kuperat, vilket även gäller Kroppefjäll, trots dess karaktär av högplatå. Kommunen präglas av sjöar och relativt breda dalgångar med nord-sydlig riktning, vilka skär in i de omgivande, delvis fjällartade, skogsområdena. Antalet sjöar är påfallande många i de östra, västra och södra delar. I såväl söder som norr finns ett flertal mossområden till exempel Öjemossen och Tvetanemossen, av vilka de i norr är mest framträdande i landskapet.

Jordarterna inom kommunen varierar och är en viktig faktor för var och hur jordbruket utvecklats i kommunen. Färgelanda kommun tillhör västkustens berg- och lerområden. Marken är kuperad och domineras av berg med lersediment i sänkor och dalgångar. Området ligger huvudsakligen under högsta kustlinjen. Morän- och lertäcket är delvis tunt. Längs dalgångarnas sidor finns moränplatåer. Lera och finmo hittar man i dalgångarna i områden som en gång utgjorde sjö- eller havsbotten. I övrigt dominerar kalt berg med ett tunt, kanske bara 0,5 meter tjockt, eller osammanhängande jordtäcke på berg, oftast morän.

Färgelanda kommun är en blandad skogs- och jordbruksbygd. Den senare omfattas huvudsakligen av Valbodalen där en koncentration av ren jordbruksbebyggelse finns. Skogen, som huvudsakligen utgörs av gran och tall, men inslag av lövskog finns också, är ett viktigt komplement till jordbruket. Bebyggelsen och åkermarken är främst koncentrerad till dalstråken.

Följande karaktärisering kan göras av landskapet i Färgelanda kommun och dess bebyggelse:

Öppet, odlingslandskap med utskiftad jordbruksbebyggelse

Valbodalen, sträcker sig i närmast nord-sydlig riktning genom kommunen och är en sammanhängande jordbruksbygd. Valboån slingrar sig från Järbo socken i norr ner till Ellenösjön i Torps socken i söder. Karaktäristiskt för området är det kuperade odlingslandskapet med välskötta åkrar och betesmarker med inslag av löv- och barrskogsdungar. De relativt stora gårdarna är vanligen placerade i krönlägen, vilket sätter sin prägel på landskapet. Inom Valbodalen är även större delar av kommunens mer betydande tätorter belägna. Även längs Lerdalsälven förekommer ett sammanhängande öppet odlingslandskap vilket sluttar starkt ned mot älven. I den trånga dalgången brukas de lägre delarna som åkermark medan de högre belägna områdena används som betesmark. Bebyggelsen ligger spridd på de övre delarna av dalgångens sidor. Jordarterna består huvudsakligen av lera och finmo samt morän/moränplatåer längs dalgångarnas sidor.

Landskap med omväxlande skog och uppodlade mindre enheter

I anslutning till det öppna landskapet och insprängt i västra delens höglänta skogsområden finns mindre jordbruksenheter. Här är mindre och oregelbundna åkrar, betesmarker och skogspartier vanliga. De små brukningsenheterna dominerar och gårdsbebyggelsen är här mera terrängbunden och ofta grupperad efter den så kallade västsvenska gårdstypen. Jordarterna består huvudsakligen av lersediment i sänkor och dalgångar samt morän/moränplatåer längs dalgångarnas sidor.

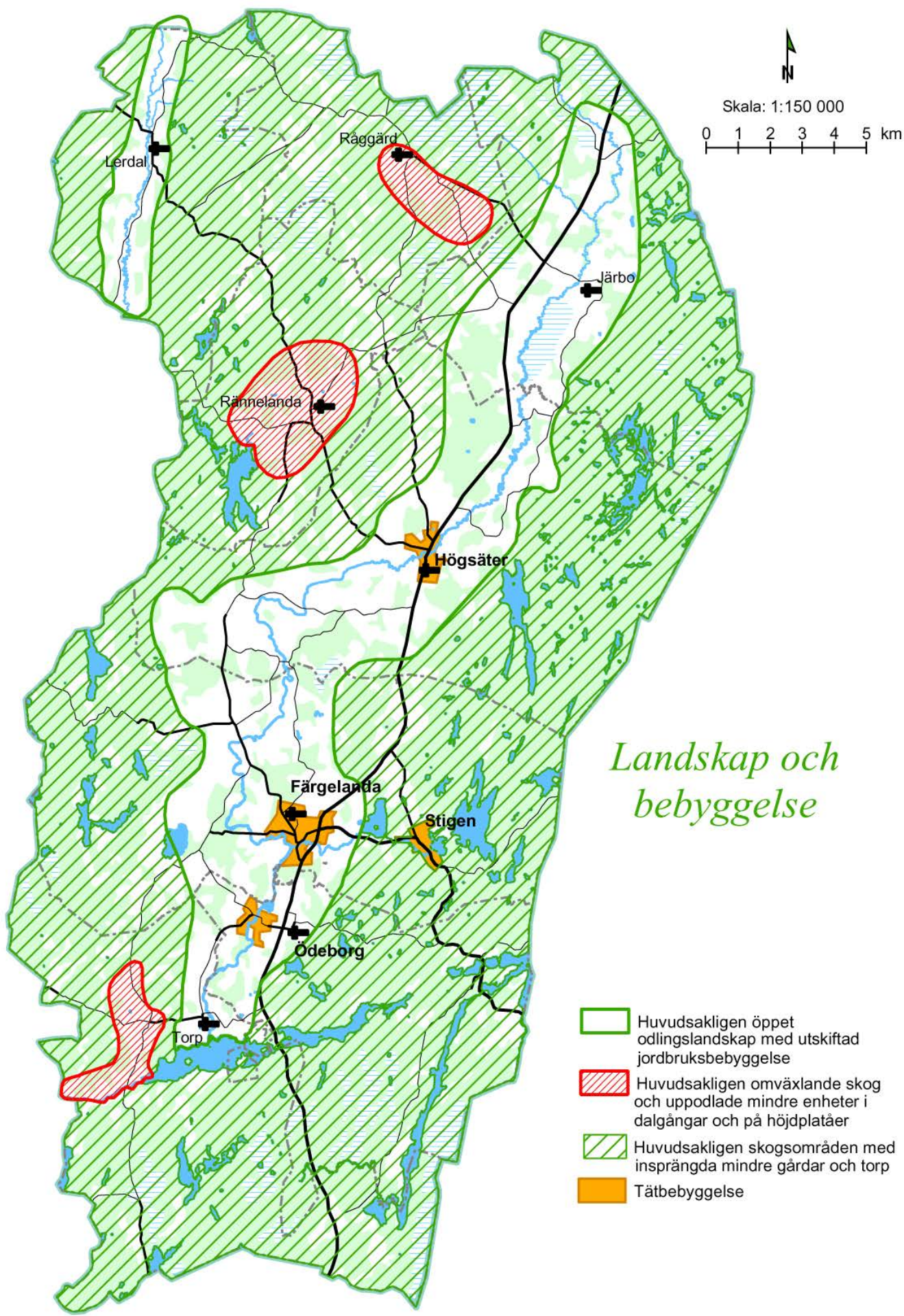
Tätbebyggelse

Inom kommunen finns fyra utpräglade tätorter som Stigen, Ödeborg, Högsäter och Färgelanda. Dessa har en varierad bebyggelse av en- och flerfamiljshustyp uppförda framförallt från sekelskiftet och framåt i tiden.

Övrigt landskap





Utpräglade skogs- och mossområden där även östra delen av Kroppefjäll ingår. Består av gles bebyggelse med enstaka småbruk och torp och utgör arealmässigt de största områdena i kommunen. Skogsmarken är oftast uppdelad på skiften som ligger under gårdarna i de uppodlade områdena. Kvar från nyodlingsverksamheten

under 1800-talet finns enstaka mindre brukningsenheter. Jordarterna domineras av kalt berg vilka täcks av ett tunt osammanhängande jordtäckte på berg, oftast morän.



Skala: 1:150 000
 0 1 2 3 4 5 km

Landskap och bebyggelse

-  Huvudsakligen öppet odlingslandskap med utskiftad jordbruksbebyggelse
-  Huvudsakligen omväxlande skog och uppodlade mindre enheter i dalgångar och på höjdplatåer
-  Huvudsakligen skogsområden med insprängda mindre gårdar och torp
-  Tätbebyggelse

Förhistorisk tid

Äldre stenåldern, tiden före 3 000 f.Kr.

I isavsmältningens spår följer relativt snart växter och djur. Hur länge det sedan dröjer innan de första människorna kommer till området är svårt att säga, kanske dröjde det något eller några årtusenden. I de avslutande skedena av istiden var området ett kargt och blåsig tundralandskap med isiga hedar och isbelagda vattenytor. Även under somrarna var förhållandena säkert besvärliga, då jordlagren ofta var starkt uppblöta och svårforcerade. Om människan redan så här tidigt besökte området har vi i dagsläget inga indikationer på, om så var fallet har det säkert varit små grupper som förmodligen endast gjorde kortare jaktuppehåll i området.

Benämningen stenålder har vi fått genom att huvuddelen av de redskap som återstår från perioden är tillverkade av sten. Naturligtvis användes även redskap av andra material som till exempel trä, ben och horn. Dessa föremål har dock inte bevarats i samma utsträckning. Den äldre stenåldern kan delas upp i Paleolitikum och Mesolitikum. Den förstnämnda perioden sträckte sig fram till cirka 9 000 f.Kr. och finns ytterst sparsamt representerad i Västsverige över huvudtaget. Mesolitiska inslag är mycket vanligare och förekommer på många håll i Västsverige, särskilt i kustzonerna. Inom kommunen är perioden i ytterst sparsamt företrädd.

Mesolitikum brukar indelas i tre undergrupper så kallade kulturgrupper. Dessa har fått sina namn efter boplatserna där de först påträffades. Äldst är den så kallade *Hensbackakulturen* före-cirka 7 000 f.Kr., påträffad vid Hensbacka i Munkedal i mellersta Bohuslän, nära Färgelanda kommun. Denna efterföljs av *Sandarnakulturen*, cirka 7 000–5 000 f.Kr., en stor och fyndrik boplatz vid Sandarna i Göteborg. Yngst är *Lihultskulturen*, cirka 5 000–3 000 f.Kr., påträffad vid Näsinga i norra Bohuslän.

Fyndmaterialet från äldre stenåldern utgörs nästan uteslutande av redskap och restavfall efter flinta, kvarts och bergart. Perioden är inom kommunen liksom i andra liknande områden så dåligt känd att den endast representeras av några få lösfunna redskap, inga av dessa fyndplatser är officiellt utgrävda utan fynden härrör nästan uteslutande från ytplockning. Dessa fyndomständigheter kan vara en indikation på att det finns boplatser i området.

De första människorna som kom till trakten levde som jägare, fiskare och samlare. De bodde säsongvis på olika platser inom sitt revir för att bäst kunna utnyttja de olika naturtillgångarna. Man byggde hyddor eller

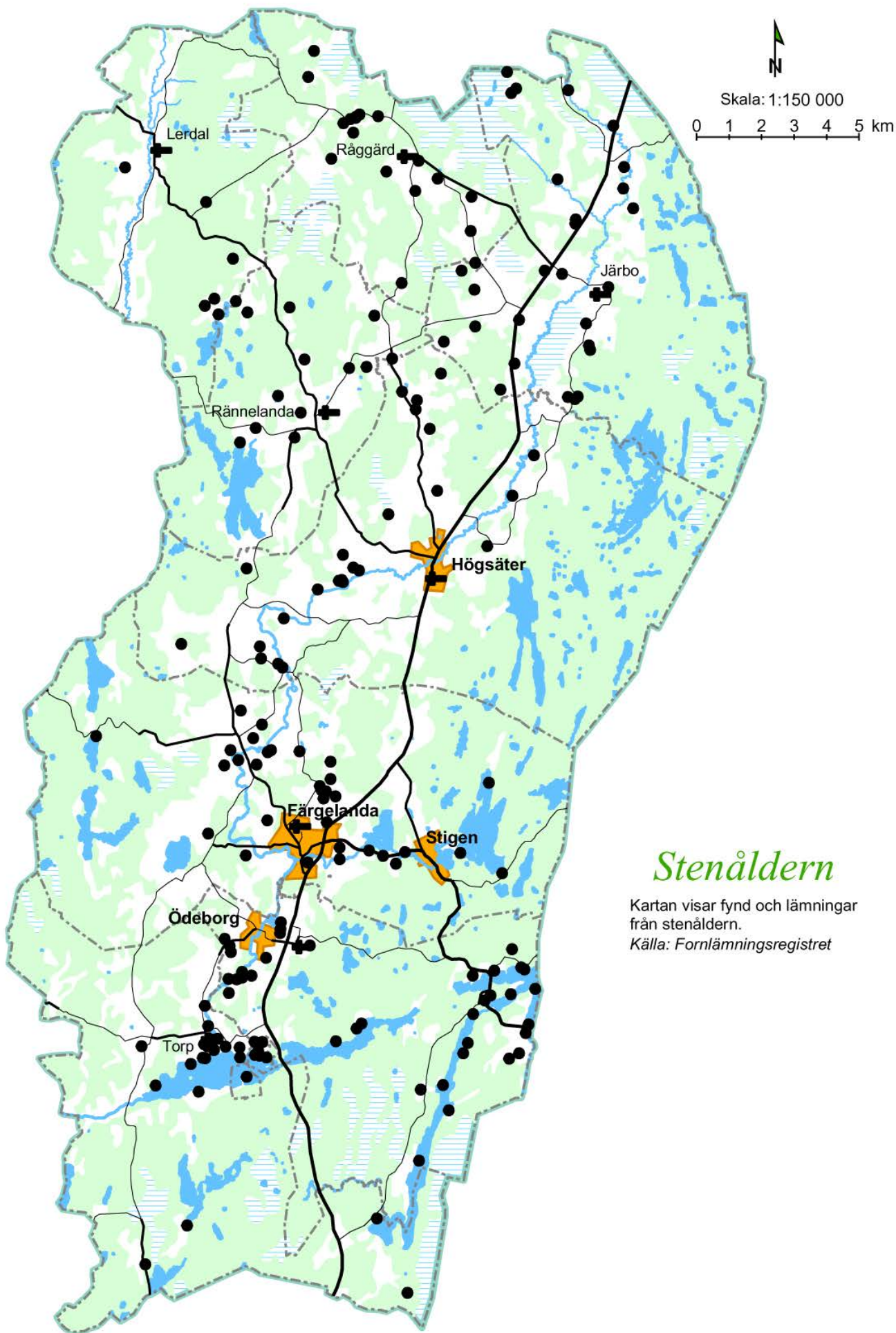
vindskydd beroende på årstid och på vilken typ av boplatz man tänkt sig, om den skulle vara tillfällig eller av mer permanent art. På boplatzen tillverkade man redskap som yxor, skrapor och andra eggverktyg. Man anlade också eldstäder och kokgropar (det vill säga gropar som fylldes med heta stenar) När boplatzen övergavs lämnades hyddan att förfalla. Spår från matberedning, trasiga redskap och avfall från redskapstillverkningen blev kvar på platsen och kan grävas fram av dagens arkeologer. Vanligen kan man inte se boplatserna ovan jord, men där växttäcknet har eroderat, i plöjd åkermark, på stränder eller i andra markstörningar kan man påträffa de här spåren. Genom att titta på det insamlade fyndmaterialet kan man göra en grov datering utifrån den redskapstypologi som är utarbetad sedan länge och på så sätt komma fram till en relativ datering.

Dessa tidiga invandrare har följt havsfjordarna och vattendragen inåt land. Spåren av den tidens människor är också starkt knutna till sjöar och vattendrag, ofta ligger boplatserna direkt på stranden. Typiska lägen är skyddade vikar med långgrunda stränder, gärna då belägna på lite sluttande sandig och moig mark. De äldsta fynden som påträffats inom kommunen är två skivyxor från Horntveten i Färgelanda socken strax intill Valboån, Dessa är förmodligen från Hensbackatid, cirka 9 000–7 000 f.Kr.. Bättre representerat inom området är den senare Lihultstiden, cirka 5 000–3 000 f.Kr., från vilket det finns ett flertal fynd av så kallade Trind- och Lihultsyxor, av vilka flertalet är påträffade längs Valboån och vid sjöar som till exempel Ellensjön och Rådaneshöjden.

Det närbelägna Hästefjordsområdet som ligger strax sydväst om kommungränsen finns en mycket stor koncentration av boplatser från just den senmesolitiska Lihultstiden. Naturmässigt och topografiskt hänger detta område nära samman med de södra delarna av kommunen vilket antyder att det förmodligen kan finns liknande koncentrationer i dessa delar av området.

Yngre stenåldern, tiden 3 000–1 800/1 500 f.Kr.

Traditionellt talar man om att människorna nu övergår till jordbruk och boskapsskötsel. I själva verket var det en mycket lång process. Fortfarande några årtusenden framåt, tycks det främst vara jakten och fisket som bestämde var man bosatte sig. Systemet med säsongsboplatser av fångstkaraktär kom att leva kvar länge än.



Stenåldern

Kartan visar fynd och lämningar från stenåldern.

Källa: Fornlämningsregistret

Från andra håll har det visat sig att de strandbundna äldre boplatserna även innehåller material från yngre stenåldern. Det renodlade fångstsamhället går troligen mycket långsamt över i ett blandsamhälle där jordbruket så småningom får en allt starkare ställning vid sidan av jakten och fisket.

Vad det lider utvecklas jordbruket och boskapsskötsel så att bosättningens varaktighet kan utsträckas. Man bygger allt större och stabilare hus, så kallade långhus och anlägger små åkerlappar i anslutning till husen, i den gallrade skogen betar får, getter, grisar och nötkreatur. Idag finns oftast inga synliga spår av boplatserna, men liksom tidigare kan man genom fynd av redskap eller avfall få en fingervisning om var boplatserna låg. Man använder fortfarande flinta, kvarts och bergart, men nu slagna med en annan teknik.

Typiska redskap är till exempel slipade yxor, flathuggna dolkar, spjutspetsar, skärar, skafthålsyxor meter m. Även keramik börjar användas nu. Det tidiga jordbruket bedrevs som svedjebruk, vilket gjorde att odlingsytorna flyttades med jämna mellanrum inom reviret. De första sädeslagen som odlades var enkla former av vete (enkorn och emmer) och korn. I stort sätt ligger boplatserna i liknande lägen som under föregående period, kanske lite längre upp från stranden eftersom antalet lösfynd av typiska redskap har ökat i andra topografiska lägen, fortfarande strandnära men inte nödvändigtvis strandbundna, vilket då kan tolkas som att man nu i större utsträckning kompletterar det ursprungliga näringsfånget jakt och fångst med viss odling.

Den ökade bundenheten till boplatserna skapade så småningom nya sociala mönster med släktgrupper och territorier, ett uttryck för detta kan vara framväxten av de så kallade megalitgravarna (storstensgravar) som börjar anläggas under perioden. Äldst är dösarna, följt av gånggrifterna och slutligen hällkistorna. Dessa gravanläggningar är också de första ännu synliga gravmonumenten. Av dessa gravtyper är endast hällkistor kända från trakten och det finns ett flertal av dessa inom kommunen. till exempel vid Skällsäter i Järbo socken, Höghult i Torp socken, Öxnäs och Brasäter i Högsätters socken, Norra Rådane nära Rådanesjön och väster om Vrine vid Ödeborg, samt även i Steneryr i Råggård socken. I Glumserud i Färgelanda döljer sig en hällkista i en hög på ett gravfält från järnåldern. Huvuddelen av dem är undersökta. Hällkistor är familjegravar som består av rektangulära rum av resta hällar, innehållet brukar vara tämligen likartat eller – om man så vill – starkt traditionsbundet: flintdolkar, spjutspetsar, hjärtformiga

pilspetsar, skärar, skifferhängen och någon gång också skafthålsyxor och lerkärl.

Utbredning

Rent allmänt kan man se hur prickarna breder ut sig på spridningskartan för stenålderslämningarna. Detta ger en uppfattning om bebyggelselägen och hur de grupperar sig inom kommunen. Om detta är representativt för något allmänt bebyggelsemönster under stenåldern är svårt att säga, eftersom många av markeringarna på den ekonomiska kartan bara utgörs av lösfynd från framförallt den yngre stenåldern. Denna typ av fynd av enstaka art har dock en svag ställning som boplatserindikerande fynd och det finns inte några direkta bevis för att det verkligen skett en bosättning på platsen. Därför medtages inte fyndplatser i den här genomgången där man påträffat mindre än tre flintavslag eller två redskap. Påpekas bör dock att man tar hänsyn till lösfyndsplatser i olika exploateringssammanhang eftersom de trots allt kan vara indikatorer på att bosättning skett på platsen. Mer säkert boplatserindikerade är de platser där man funnit redskap och avfall från redskapstillverkningen. Den samlade bilden från perioden indikerar ändå att stenåldern är relativt väl representerad, särskilt den yngre delen. Erfarenhetsmässigt vet vi dock att antalet lämningar i verkligheten mångfalt överstiger vad som är känt, detta har med all tydlighet visat sig med de nyregistreringar som skett bara de senaste åren framför allt i Ödeborgs och Torps socknar.

Större koncentrationer av stenålderslämningar finns till exempel strax väster om Rubbestad vid Valboån, längs sjöar som Ellenesjön, Rådanesjön, Långhalmen osv. Förövrigt är bilden av lämningarna mer spridd inom kommunen men det är framförallt längs Valboån och dess biflöden som man kan påträffa stenålderslämningar, men även vid moss och myrmarker, mindre sjöar och vattendrag. Vid exploatering i den här typen av miljöer är det inte ovanligt att påträffa ytterligare stenålderslämningar både av äldre och yngre karaktär.

Flintan

Flintan var stenålderns och även delar av bronsålderns vanligaste och kanske viktigaste redskapsmaterial, vid sidan av trä, ben och horn. Flintan finns inte naturligt i dessa trakter utan har rivits ur sin kritbädd av inlandsis och hav. Flintstycken har sedan transporterats hit med isberg och havsis från bland annat Jylland i Danmark, här avsattes den på olika nivåer i kusttrakterna. Denna

flinta som också fortfarande kan plockas på det sättet längs våra havskuster var tillräcklig för den äldre stenåldersmänniskan.

Under den yngre stenåldern uppkom behovet (med det begynnande jordbruket) av större och bättre redskap som även skulle slipas, då räckte inte strandflintan till, varken i storlek eller kvalitet. Nu börjar man i stället att importera och bedriva handel med flintan från bland annat Sydskandinavien flintgruvor. Som handelsvara förekom flintan även som färdig produkt, men också som halvfabrikat.

Bronsåldern, cirka 1 800–500 f.Kr.

Människan blev långsamt alltmer bofast i första hand som ett resultat av jordbrukets utveckling, där boskapskötsel kom att dominera. Klimatet var något varmare än idag och djuren kunde gå ute hela året. Bronsåldersmänniskan bosatte sig i områden där man kunde utnyttja flera olika naturresurser, eftersom man fortfarande var starkt beroende av jakt, fångst och insamling. Under bronsåldern blir bruket att använda metaller vid föremållstillverkningen allt vanligare, vid sidan av andra material, dock inte på långt när var mans ägodel. Det är framförallt brons man lär sig att använda. Brons är en legering av koppar och tenn, två metaller som inte kunde utvinnas här i Norden utan fick importeras från kontinenten. Genom importen utvecklas också varuutbytet med andra folk och kulturer.

Genom utgrävningar från andra håll i Norden har man kunnat skapa sig en ganska bra bild av hur bronsåldersmänniskans hus kan ha sett ut. De verkar främst vara av två typer, långhus och så kallade grophus. Långhusen kan vara 15–30 meter långa med stolpburna tak och väggar tätade med lera. De var i regel uppdelade i en bostadsdel och förråds- eller boskapsdel. Grophusen var oftast runda cirka 5–10 meter i diameter och hade en bestämd funktion som antingen bostad eller förråd. Åkermarken låg i anslutning till bebyggelsen och bestod främst av lättbearbetade sandiga jordar, där det odlades främst korn och vete. De tyngre jordarna och skogen användes som bete.

Under större delen av bronsåldern var ensamgården den förhärskande bebyggelseformen. Bebyggelsen har också varit ganska spridd över kommunen och av halvpermanent karaktär det vill säga bebyggelsen har flyttat allteftersom marken utarmats. Övervägande delen av bronsålderns boplatsslämningar är ej synliga idag utan finns under marken och kan i många fall

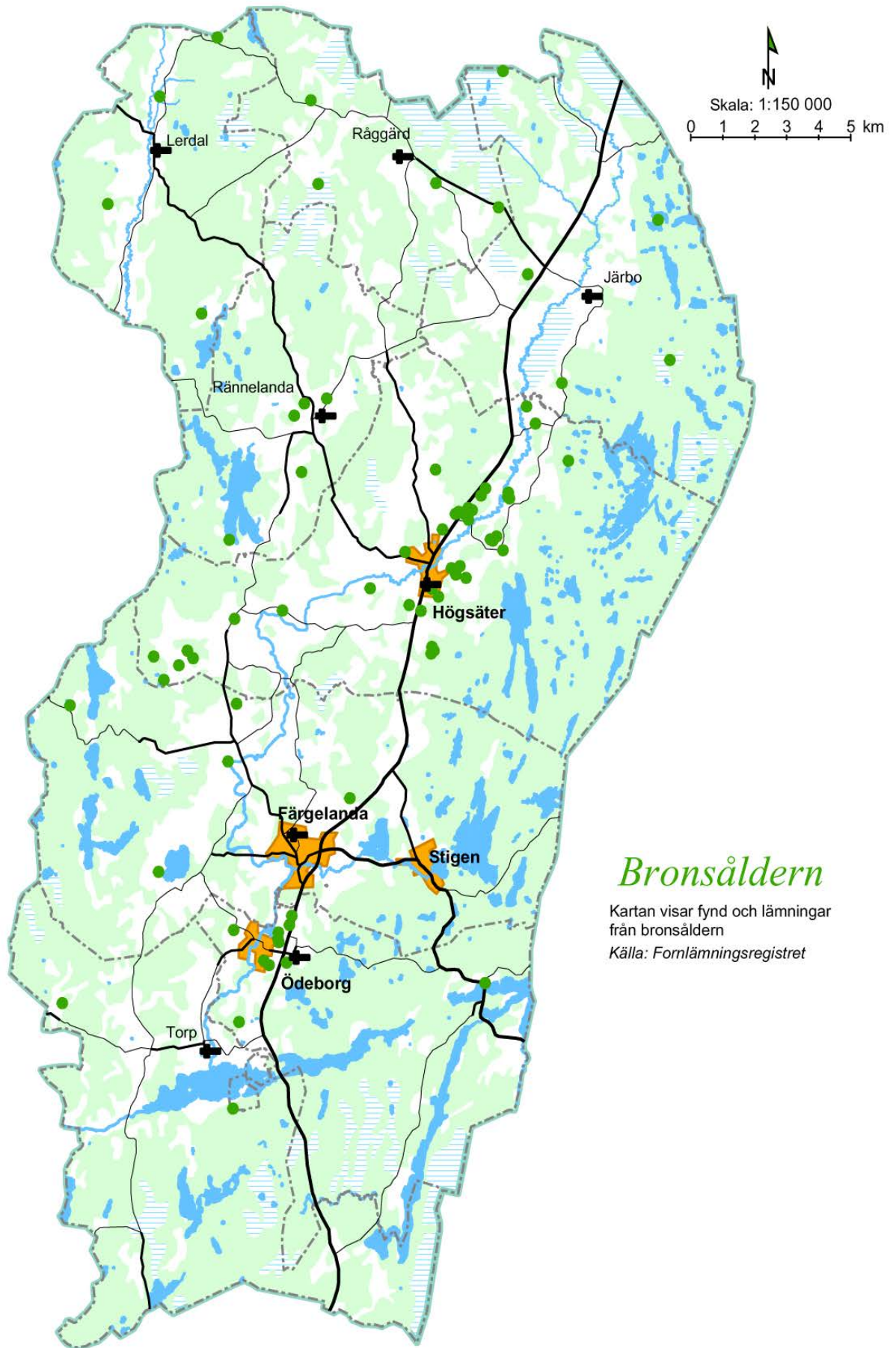
dölja sig dels i yngre stenåldersmaterial, dels under järnåldersbebyggelsen.

Sten från eldstäder och kokgropar blev så småningom skärvig det vill säga sönderbränd. Dessa rensades bort med jämna mellanrum och kastades i stora högar tillsammans med allsköns skräp som keramikskärvor, benrester, knackstenar, gjutformsfragment m.m. Dessa så kallade skärvstenshögar tillsammans med åkerterrasser, små stenröjda ytor, kan i bästa fall utgöra de enda synliga resterna av en boplat. Två boplatsslämningar har av fornlämningsinventeringen med någon säkerhet daterats till bronsåldern. Båda dessa eventuella bronsålderslokaler är belägna vid Brötegården i Ödeborgs socken. Det finns dock inga säkert kända eller arkeologiskt undersökta bronsåldersboplatser inom kommunen. Att de finns där råder det ingen tvekan om. Det visar om inte annat periodens gravar och hällristningar, vilka är kända på flera håll inom kommunen.

Bronsålderns gravformer speglar tydligt olika gravskick och trosuppfattningar. Från början av perioden begraver man de sina obrända men från mitten av perioden övergår man alltmer till att bränna de döda. Vanliga bronsåldersgravar är rösen, stensättningar och så kallade storhögar (finns ej inom området). Rösena är äldst och ofta av ansevärd storlek, gärna exponerade i höga krönlägen. De kan innehålla ben från både brända och obrända individer. Från yngre bronsåldern blir den lägre och flackare stensättningen allt vanligare, dessa är inte lika monumentala som föregångarna. Stensättningar är med få undantag brandgravar. Smycken och dräkt detaljer samt föremål för den personliga hygien som kammar, rakknivar, pincetter och keramik har i regel följt de döda.

Dessa gravanläggningar förekommer dels ensamliggande, dels i mindre grupperingar. Typiska gravlägen är skogsbundna morän- och bergshöjder, gärna i anslutning till dalgångar, sjöar och vattendrag. I Färgelanda kommun finns flera rösen och stensättningar, och bara i Valbodalen finns ett femtontal rösen, varav röset vid Dagsholm i Ödeborg är Dalslands näst största

gravanläggning från bronsåldern. Andra rösen finns till exempel vid bikullen i Torp, Öne i Högsäter samt i Öjemossens närhet inom Järbo och Råggårds socknar. En annan typ av lämningar som vittnar om bronsåldersmänniskans religiösa liv är hällristningarna. I kommunen fanns inga kända figurristningar fram till 1987 då fornlämningsinventeringen påträffade ett antal skeppsrisingar vid Brötegården i Ödeborg. Däremot finns flera lokaler inom kommunen med älvkvarnar även så kallade skålgropar, små runda gropar som är inknackade



i berg eller på jordfasta större stenar. Som vanligt finns väldigt få kända boplatser från den här tiden men av erfarenhet vet man att boplatserna är belägna i närheten av gravplatserna. Från arkeologiska undersökningar av boplatser i andra landskap vet man att bronsåldersboplatserna påfallande ofta ligger i brytningszonerna mellan moränmark och lerslätten, gärna i nära anslutning till vattendrag eller sjöar. Detta är ett mönster som med all säkerhet även är applicerbart inom Färgelanda kommun. Man kan nu även skönja en tendens, utifrån gravarnas belägenhet där man tydligare än tidigare kan ana att lokaliseringen av bebyggelsen flyttat längre upp på land, bort från stränderna. Fortfarande märker man en tydlig orientering till vattendragen och dalgångarna, men också till moss- och myrmarker.

Bronsåldersbygdens expansion inom kommunen märks tydligast genom starka koncentrationer av gravar och skålgropar, framför allt i Högsäters socken. Även i Ödeborgs socken är spåren från bronsåldern ganska många.

Järnåldern, cirka 500 f.Kr.–1050 e.Kr.

Järnåldern är den sista av de tre förhistoriska perioderna och den kan grovt indelas i äldre, 500 f.Kr.–500 e.Kr., respektive yngre järnålder, 500 e.Kr.–1050 e.Kr.. Perioden är förknippad med järnet som efter hand blev det mest dominerande materialet vid tillverkning av redskap och andra produkter. Järnåldern är också den period som lämnat flest spår efter sig. Man kan tydligt se på kartan hur det sker en markant ökning av antalet fornlämningar jämfört med tidigare perioder. Under järnåldern påbörjades också vad som kom att bli den största förändringen någonsin av naturlandskapet. Ett alltmer stationärt jordbruk grundlades, skogarna glesades ut och ett öppnare landskap växte fram med åkrar, ängar, hagar, hägnader och vägar.

I början av järnåldern inträdde en markant klimatförsämring vilket framtvängde en omläggning av det tidigare nästan helt boskapsinriktade jordbruket. Boskapen kunde inte längre gå ute året om utan fick stallas på vintern. Och eftersom människor och djur fick samsas om utrymmet blev också bostadshuset större. En följd av detta blev också att allt större ängsarealer togs i anspråk för att kunna producera mer foder.

Omkring Kristi födelse förbättrades klimatet och jordbruket fick ett uppsving. En successiv övergång från svedjebruk till ensäde skedde och nya grödor såsom råg infördes. Från de stallade djuren erhöles stora mängder gödsel som kontinuerligt kunde tillföras jorden. Årdret

kom alltmer till användning och man började bruka samma åker år efter år utan träda. Under denna del av järnåldern började också olika former av markindelning att uppträda. Ett exempel på detta är stensträngar som delade in åkern i olika jordlotter. Möjligen hade detta med ägande och nyttjanderätter att göra. Från denna tid finns också de första spåren av indelning i inägomark med åker och äng samt utmark med skog.

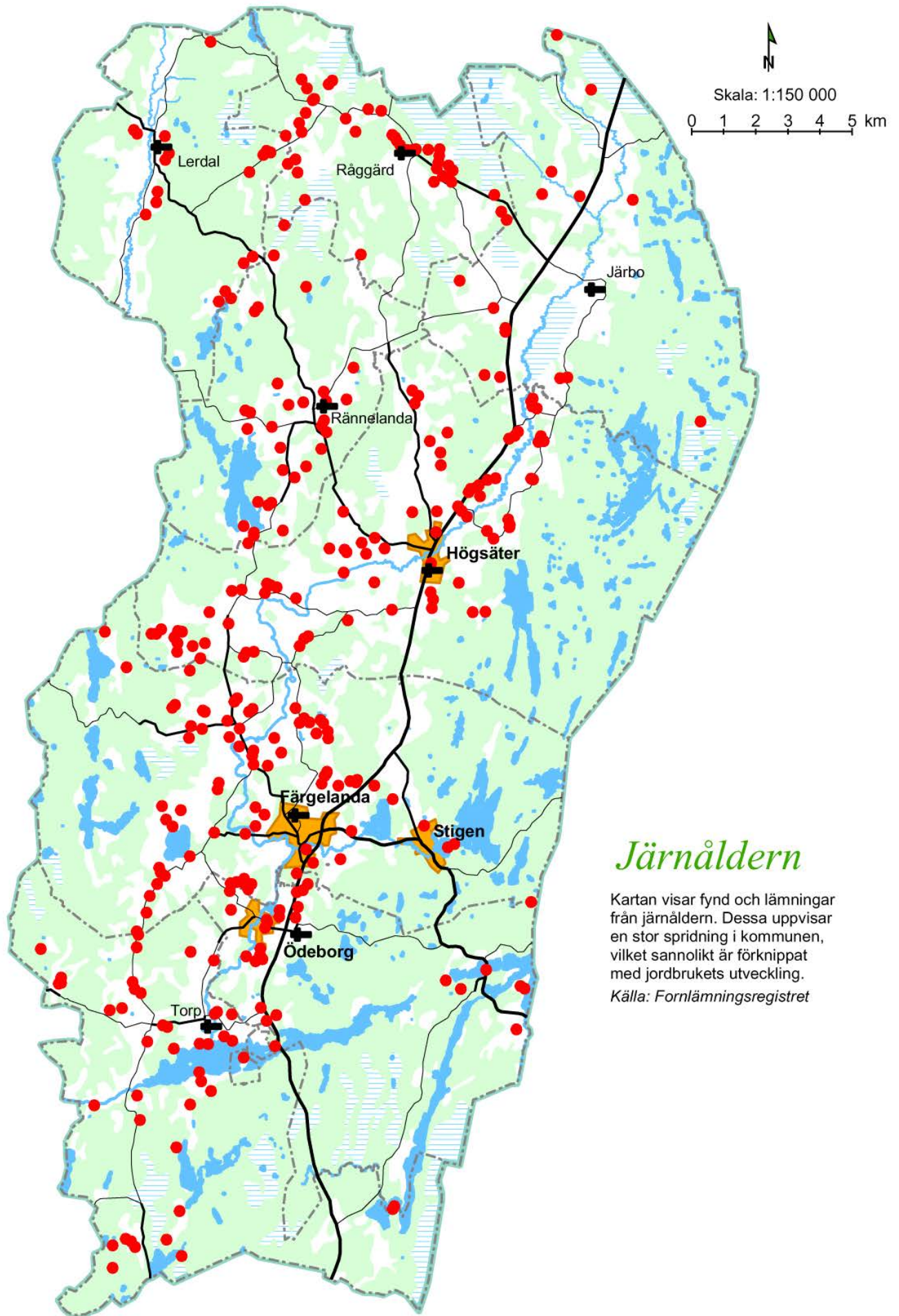
Den yngre järnåldern karakteriseras bland annat av att den odlade arealen utökades till slättbygderna och i ådalarna. Kulturlandskapets fördelning mellan öppen till halvöppen mark och slutet skog i slutet av järnåldern torde ganska väl överensstämma med det nuvarande.

Järnåldersboplatserna är liksom bronsålderns boplatser svåra att identifiera eftersom de inte lämnat särskilt många synbara spår efter sig. I stor utsträckning beror detta på att boplatserna ligger i liknande lägen som dagens och därmed blivit överlagrade av den sentida bebyggelsen. Många har säkert också blivit bortodlade. I vissa fall kan synbara spår, som exempelvis röjningsrösen, stensträngar och fossila åkerformer meter m, påvisa att boplatser funnits i närheten. Slutsatserna om bebyggelsens utbredning måste dock i de allra flesta fall baseras på de synliga gravlämningarna eftersom man kan anta att dessa indikerar närliggande boplatser.

De tidiga bebyggelseenheter var inte särskilt stora. Vanligen bestod de av en till två gårdar som med jämna mellanrum lämnades allteftersom jorden utarmades. Bostäderna bestod ofta av rektangulära långhus där alla funktioner såsom bostad, stall och förråd var samlade under ett och samma tak. Mot slutet av äldre järnåldern skedde en påtalig förändring i bebyggelsemönstret från att tidigare varit spridd till en mer samlad bebyggelse i vissa kärnområden. Bebyggelseenheter övergick sakta från en och tvågårdsheter till mindre byenheter. Exempel på sådana kärnområden finns runt Ödeborg och vid Tängelanda norr om Högsäter. Förklaringen till detta kan bland annat vara en utveckling mot mer intensiva brukningsmetoder, befolkningstillväxt samt framväxandet av en mer centralstyrd administrativ maktapparat lär ha varit starkt bidragande orsaker.

Kontakten mellan järnåldersgravfälten och den nutida jordbruksbygden är påfallande. Många gravfält visar genom sitt samband med den nutida bygden att bebyggelse och odling fortsatt

på samma plats till våra dagar. Detta understryker sambandet mellan järnåldersbebyggelsens landvinningar och det sentida kulturlandskapet.



Järnåldern

Kartan visar fynd och lämningar från järnåldern. Dessa uppvisar en stor spridning i kommunen, vilket sannolikt är förknippat med jordbrukets utveckling.

Källa: Fornlämningsregistret

Fornborgar

Under järnåldern började man inom vissa områden att anlägga en kategori av försvarsanläggningar som ofta benämns fornborgar. Dessa fornborgar är lokaliserade till bergskrön och har ofta anlagda stenvallar där branterna är mera lättillgängliga. I Färgelanda kommun finns fyra kända fornborgar: Borråsberget vid Krokvattnet öster Ödeborg, Kvarnkullen vid Norra Rån öster om Färgelanda, Borråsberget strax söder om Tollsvattnet i Färgelanda samt på ett berg sydväst om Höghult i Lerdal.

Gravar

Det dominerande gravskicket under järnåldern var olika former av brandgravar. Typiska gravformer är den jord- och stenfyllda stensättningen som förekommer i en mängd olika varianter, resta stenar, domarringar, små och stora högar. Alla dessa olika gravtyper finns mångfaldigt representerade inom kommunen. Flertalet av dem förekommer längs bergsryggar och långsträckta moränåsar i såväl skogsbygden som i själva odlingsmarken. En del av dessa gravar är också arkeologiskt undersökta och har lämnat ett rikt och viktigt fyndmaterial efter sig.

Att Valbodalen haft en mycket speciell betydelse under järnåldern visas av att ungefär 1/3 av Dalslands 140 järnåldersgravfält är belägna längs dalens sidor och krönlägen. Vid Vrine i Ödeborg finns också Dalslands största gravfält. Där finns 85 synbara gravar, varav flera ända upp till 30 meter långa långhögar. Andra exempel på stora gravfält är Ättehögs kullen vid Håvesten i Ödeborg med högar, stensättningar och resta stenar. Vid

Ättehögarna i Råggård finns ett flertal högar av närmast monumental karaktär. Vidare kan nämnas gravfältet vid Åkesäter sydväst om Högsäter där ett 30-tal högar och skeppsformiga stensättningar är belägna. Många av dessa är så kallade högggravfält och representerar sista skedet i den förhistoriska gravbyggartraditionen innan bygden kristnades.

Begreppet boplatser

En fornlämningstyp som vi ständigt återkommer till är begreppet boplatser. Inom arkeologin intar boplatserna en särställning, eftersom de bäst kan spegla människans vardagliga aktiviteter. Boplatsernas storlek och omfattning är alltid svåra att avgöra eftersom de i ytan oftast saknar någon synlig avgränsning. Boplatserna inom kommunen utgör inget undantag eftersom ingen av dem blivit arkeologiskt undersökt. Därför kan boplatserna vara både större och mindre än angivelserna i fornlämningsregistret, eftersom de här i regel har en fiktivt uppskattad begränsning, ett faktum som kan skapa problem i exploateringssammanhang.

Vad är då en boplatser? En boplatser är oftast en plats där man funnit till exempel bearbetad flinta, keramik eller i bästa fall anläggningar och konstruktioner som till exempel eldstäder, kokgröpar eller stolphål.

För arkeologen behöver inte begreppet boplatser alltid vara en plats där man bott eller verkat under längre tid, utan det kan röra sig om en högst tillfällig jakt-, fångst- eller flintslagningsplats. Platsens närmare funktion kan bara redas ut genom arkeologiska undersökningar.

Medeltid och nyare tid

Medeltid, cirka 1050–1530

Medeltiden kom i många avseenden att bli en förändringens tid. En framväxande kungamakt och bildandet av ett riket Sverige kom att påverka det förhistoriska samhället och människors livsvillkor på ett genomgripande sätt. En process inleddes där landet indelades i administrativa enheter, landskapslagar fastställdes, mynt börjar användas som betalningsmedel, skattläggning av jord, uppkomsten av ett ståndssamhälle, tekniska landvinningar, är bara några exempel på förändringar. Bildandet av kungariket Sverige gick hand i hand med kristnandet. Kyrkan och dess organisation fick stor betydelse och inflytande redan tidigt. Trosskiftet var precis som riksbyggandet en process, som på ett individuellt plan började redan under yngre järnåldern. I landskapsbildningen tillkom ett nytt inslag – kyrkplatsen.

Dalslands äldsta medeltid är på grund av ett bristfälligt källmaterial till stora delar höljt i dunkel. Efter upprepade gränstvister erkändes Dalsland, eller Dal som det kallades, som svensk provins under Västergötlands domsaga på 1200-talet. Landskapet indelades juridiskt och administrativt vid samma tid i härad. Enligt den västgötska lagsagan fanns trettioåtta härad varav fem på Dal.

Det äldsta förvaltningssystemet i Sverige var primitivt. Kungamaktens gods, som gick under benämningen Uppsala öd, bestod av kungsgårdar spridda över landet. Av den äldre västgöotalagen framgår att lagsagan indelades i 8 så kallade bon, var och en med en kungsgård som förvaltningscentrum. Detta äldre system kom under 1200-talet att ersättas av en indelning av landet i slottslän. Med undantag av en kortare period under Axevallalän, kom stora delar av Dalsland, i samband med anläggandet av Dalaborg 1304, att höra till Dalaborgslän. Den politiska situationen i Sverige kom under 1300-talet emellertid att leda till att antalet slottslän eller fögderier ökade i antal. Valbo härad räknades i början av 1400-talet sålunda inte till Dalaborg utan till Ekholmens län, uppkallat efter borgen Ekholmen, belägen norr om dagens Trollhättan.

Kyrka och socken

I sin Historia om Hamburgs stift skriver Adam av Bremen att »mellan Norge och Sverige bo värmlänningarna, finnvederna och andra som alla nu är kristna«. Adams beskrivning ger en bild av förhållanden under 1000-talet. Hur väl källan egentligen beskriver kristnandet av

Dalsland är svårt att värdera, men att den nya läran vid tiden var väl utbredd är troligt. Dal hörde under medeltiden till Skara stift. De äldsta skriftliga beläggen på kyrksocknar i Färgelanda kommun härstammar från 1300-talet, men kyrkplatserna är äldre än så. När en fullständig sockenorganisation för Dalsland var genomförd är inte närmare känt. Men med ledning av bevarade dopfuntar i landskapets kyrkor torde man kunna räkna med en sådan för Dal på 1200-talet. Kyrksocknar var organisatoriskt indelade i så kallade gäll, sedan 1500-talet benämnda pastorat. Vid reformationstiden var Högsätters kyrka moderförsamling i ett sådant med Järbo, Lerdal, Råggård och Rännelanda som annex. Färgelanda gäll och kyrka hade vid motsvarande tidpunkt Ödeborg och Torp som annex.

De äldsta kyrkorna uppfördes här, liksom på andra håll i landet, av trä, antingen i stavverkskonstruktion eller som timmerkyrkor. Dessa var byggda med långhus och litet kor. Kyrkorna var tornlösa, och istället använde man sig av klockstaplar för kyrkklockorna. Av medeltidens kyrkobyggnader finns inte mycket kvar inom Färgelanda kommun. Av kyrkorna i Färgelanda, Ödeborg, Torp, Rännelanda, Råggård, Lerdal, Järbo, Högsäter, är endast stenkyrkorna i Ödeborg, och troligen Järbo, av medeltida ursprung. I Ödeborgs kyrka är det den västra delen av kyrkan som har murverk från denna tid. I Järbo kyrka anses medeltida delar ingå i långhuset. Stenkyrkor fanns också i Högsäter och Färgelanda på medeltiden. Kyrkorna var av romansk planform med långhus och ett litet kvadratisk kor i öster. Kyrkorna var tornlösa.

I Dalsland byggdes redan på 1200-talet flera kyrkor av tegel, något som i sig är anmärkningsvärt. Tegel som byggnadsmaterial har dock inte kommit till användning i landskapets västra delar. Istället användes marksten som mursten. Övriga socknar har haft sina äldsta kyrkor uppförda av trä. På grund av det bristfälliga materialet går det inte att säga något klart om stilinfluenser i kyrkobyggnaderna. Dopfuntarnas material och ornamentik antyder dock att det har förekommit kontakt med norskt område. Bruk av västportal, såsom i Högsätters gamla kyrka, är också ett framträdande drag i de norska stenkyrkorna.

Av stenkyrkorna särskiljer sig just Högsätters. Den gamla kyrkan, som revs 1908, utmärkte sig arkitektoniskt med utsmyckning av huggen sten. Den ursprungliga västportalen hade en huggen utsmyckning i sandsten. Bågöverstycket, med bildframställning och rep-

stavsornamentik, är bevarat och dateras till omkring 1200. Långhuset skall också ha haft kalkmålningar från 1300-talet. Ödeborgs kyrka förefaller också i äldre tid utmärkt sig från övriga men på ett annat sätt än arkitektoniskt. Uppgifter gör gällande att kyrkan var en så kallade offerkyrka. Vad denna tradition egentligen står för och hur långt tillbaka i tiden den går är obekant.

Om de äldsta kyrkorna i Färgelanda kommun byggs av gemenskaper eller privatpersoner känner vi inte till. Att det privata intresset för att bygga kyrkor under äldre medeltid kunde vara stort är känt från flera landskap, inte minst Västergötland. Det finns uppgifter som i detta sammanhang är intressant för kyrkorna i Råggård och Rännelanda. Kyrsocknarna bär inte naturnamn utan är namngivna efter gårdar. Kyrkorna är också uppförda på mark hörande till enskilda fastigheter. Förhållandet mellan gård och kyrka samt namnbruket kan antyda att det bakom kyrkorna i Råggård och Rännelanda ursprungligen står privata intressen.

Bebyggelse

För att bilda sig en uppfattning om den medeltida landsbygdens bebyggelse i Färgelanda kommun, är i brist på arkeologiska undersökningar, jordeböcker från 1540-talet ett värdefullt källmaterial. I dess böcker upptas skattebärande gårdar, och ur dessa kan man också få jordägandestrukturen beskriven. Jorden indelades i kamerala kategorier, så kallade jordnaturer, i skatte-, krono- och frälsejord. Frälsegårdar ägdes antingen av kyrkliga institutioner eller av privatpersoner som utförde så kallade rusttjänst till kronan. Kronojorden ägdes av kronan medan självägande bönder ägde skattejorden. Man får naturligtvis vara försiktig att överföra 1540-talets bebyggelse till medeltida förhållanden. Inte minst med tanke på den dramatiska förändring landsbygden genomgår under en period från och med 1300-talets mitt och cirka hundra år fram i tiden. Under denna period sker inte bara i Dalsland utan i stora delar av Norden en omfattande ödeläggelse av bebyggelse. Man brukar tala om den senmedeltida agrarkrisen, orsakad av sjukande befolkningstal till följd av bland annat digerdöden. Krisens följdverkningar på landsbygdens bebyggelsemönster, med nedlagda bebyggelseenheter och ett förändrat markutnyttjande, måste beaktas i sammanhanget. Men många av de gårdar som finns upptagna i jordeböckerna torde ha ett ursprung i åtminstone 1400-tal.

Om man studerar gårdarnas utbredning i landskapet så är det tydligt att den medeltida landsbygden i stora drag överensstämmer med huvudbygderna under

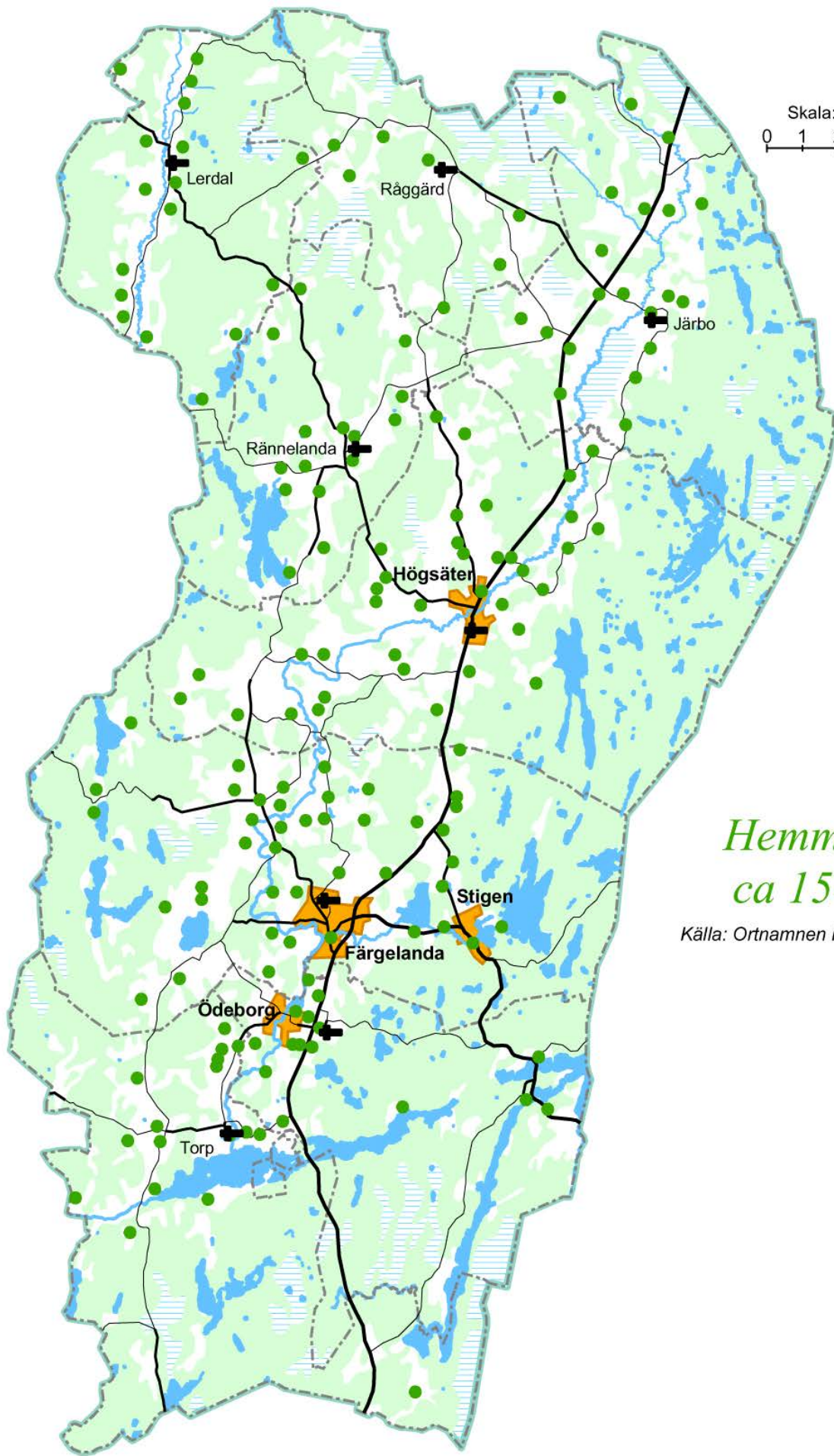
järnåldern. Bebyggelsen koncentrerar sig till Valboåns dalgång, Lerdal och trakterna kring Rännelanda. En expansion utanför huvudbygderna förefaller ske i större utsträckning först under 1500- och 1600-talen.

I jordeböckerna och bevarade diplom (medeltida skriftliga urkunder) känner vi många medeltida gårdar till namnet. Men bristen på arkeologiska undersökningar gör att vi praktiskt taget inget vet om hur bebyggelsen tog sig ut. På Husön, en liten halvö i Ellenösjön, finns dock lämningar efter en gård som troligen har rötter i medeltiden. Husön ligger på ägorna till herrgården Ellenö. Husön omnämns inte med säkerhet i medeltida källmaterial, men Ellenö, eller rättare sagt Elne, nämns i källorna är 1415, då gården köps av Johan Knutsson, en man av börd. Byggnadslämningarna på Husön skulle kunna vara den medeltida föregångaren till den nuvarande Ellenö gård. Gårdar av detta slag hör annars till undantagen. Möjligen kan man i gårdsnamnet spåra en motsvarande betydelsefull medeltida gård i Ödeborgs socken. Brötegården, i närheten av kyrkan i Ödeborg, har i sitt namn förleden Bröte, vilket kan härledas etymologiskt ur ordet bryte. Bryte kallades på medeltiden förvaltare av gårdar under frälseägo. De medeltida godskomplexen bestod ofta av ett antal gårdar under en gemensam sätesgård. I många fall kom godsen att bli stora. Brukningsenheterna kunde vara geografiskt sett spridda, och för drift och förvaltning, var bryten nödvändig. Brötegården finns också i äldsta jordebok upptagen som frälsehemman om ett mantal.

Det historiska odlingslandskapet

Med det historiska landskapet menas det landskap som kom att präglade den svenska landsbygden under cirka 1 000 år. Från omkring år 800 till omkring år 1800. Det var under yngre järnålder (runt 500 f. Kr.) som vårt nutida odlingslandskap började ta form. Då etablerades också inägo- och utmarksgränsen runt gårdar och byar. Typiskt för detta landskap var att odlingen präglades av fasta bebyggelselägen, vinterstallning av boskapen, regelbundet gödslade åkrar samt en påtaglig varaktighet i markanvändningen. Detta var ett generellt mönster som gick igen i samtliga byars och ensamgårdars uppbyggnad och organisation i hela landet. Det bröts sönder först i och med laga skiftets införande.

De västsvenska områdena har präglats av ett mångfacetterat och variationsrikt odlingslandskap. I Dalsland dominerade ensamgårdar men löst grupperade byformer förekom också. Med betoning på landskapets västra delar, har sannolikt redan tidigt utvecklats



Skala: 1:150 000
0 1 2 3 4 5 km

*Hemman
ca 1540*

Källa: Ortnamnen i Älvsborgs län

ett särägosystem som var en naturlig följd av ensamgårdsbebyggelsen.

Det historiska landskapet var ett »mulens och liens landskap« där man hade mycket boskap, bedrev slätter och åkerbruk. Kring gårdar och byar låg inägorna med ängar och åkrar. Dessa var stängslade för att djuren inte skulle komma åt att beta och trampa ned. Varje bonde ägde sin del av marken. Utanför inägorna låg utmarken med skogar, hedar, kärr- och strandängar. Denna utmark användes samfällt av alla för bete, jakt, fiske och här hämtades också ved, gärdesgårdsvirke och byggnadstimmer.

Ängen gav vinterfoder – hö till kreaturen och växtligheten utnyttjades maximalt. Det var inte ovanligt att ängen utanför fullåkersbygderna upptog fyra till sex gånger så stor yta som åkern. Förutom ängens hö användes också trädens löv som vinterfoder till framförallt getter och får men även nöt och hästar kunde få lövfoder när det var ont om hö. Efter slättern släpptes djuren in för att efterbeta ängsmarkerna. Den dyrbara gödseln räckte inte till ängen och detta i kombination med den ständigt återkommande slättern gav mycket magra marker. Dessa marker kom att utveckla en artrik flora där många för oss klassiska blommor såsom slättergubbe, kattfot och jungfrulin trivdes. Ängen har också kallats bondens skönaste kulturprodukt.

Idag odlas fodret på åkermarken så kallade vallodling, och ängen som markslag har i princip försvunnit. I »Ängs- och hagmarksinventeringen« för Färgelanda kommun har man beskrivit gamla slättermarker som än idag är värdefulla betesmarker. bland annat finns kring Ellenösjön stora områden med betade strandängar vilka under 1800-talet utgjorde stora slätterängar. På många platser i Lerdalsälvens dalgång finns raviner som har ett förflutet som slätterängar, vilka idag betas som hagmarker eller växer igen.

Åkern var det viktigaste ägoslaget, den som gav det effektivaste kaloriuttaget. Korn, råg och havre var viktiga grödor. I Färgelanda var fram till 1700-talet ensåden den dominerande brukningsformen, d.v.s. hela åkerarealen odlades varje år. Ofta låg åker och äng samlat i ett gårde men det förekom också »rena« åker- och ängsgården samt ibland separata ängsgården. Under 1700-talet blir i Valbodalen tre- och fyrsåden vanligt förekommande.

Ensåden krävde god tillgång till gödsel eftersom man inte hade någon återkommande träda när jorden fick vila och återhämta sig. Inom åkergården var marken indelad i smala jordlotter där varje bonde ägde sin teg. Alla skulle ha del av bra och dålig jord och varje brukare kunde ha åkrar på många olika platser inom gårderna.

I samband med hemmansklyvning vid arvsskiftet delades åkrarna på längden vilket medförde allt smalare och smalare tegar. Systemet innebar att sådd och skörd måste ske samtidigt för alla och detta var en av de saker som byalaget reglerade.

Ett viktigt komplement till odlingen på inägomarken var det vandrande åkerbruket på utmarken i form av svedjeåkrar. Av domstolsprotokoll framgår att svedjande förkom i Dalsland i början av 1600-talet. Flera personer blir åtalade för att olovligen ha anlagt svedjor eller slarvat med elden. Detta betyder sannolikt att svedjandet som fenomen går mycket långt tillbaka i tiden. På svedjorna såddes råg eller vete.

I det äldre odlingslandskapet var det den samfällda utmarken/skogen som var betesmark under sommaren. Närmast bebyggelsen och i vissa större områden blev skogen hårt utnyttjad och fick hagmarksprägel. Skogen var en viktig resurs och statsmakterna har sedan 1600-talet visat stor omsorg om dess fortbestånd. Bete, svedjebbruk och avverkning tärde dock hårt på skogen. Vid 1700-talets slut klagas i landshövdingeberättelser över de stora, kala och ofruktsamma ljungmarker som uppstått där skogen tidigare frodades. Vid gravfältet Tingskulle i Rösäter finns fortfarande denna naturtyp kvar och den betas än idag. Järnbrukens behov av bränsle och den framväxande sågindustrin ökade trycket ytterligare på skogen under 1700-1800-talen. Den samfällda utmarken började också delas upp på de enskilda markägarna vilket ökade möjligheten för uttag utöver husbehovet. bland annat berättas det att Järbo sockens del av Kroppefjäll, kallad Järbofjället, hade skövlat på timmerskog redan under första hälften av 1800-talet (Sjöbeck).

Under 1700-talets senare del och 1800-talet förändras jordbruket och det är bland annat införandet av foderväxter eller vallodling som skapar förutsättningar för ett modernt intensivare cirkulationsjordbruk. Tekniska nymodigheter börjar dyka upp, till exempel järnplogen. Det är samtidigt som de stora skiftena av jordbruksmarken startar i Sverige och förbereder den agrara revolutionen. Dessa generella drag förefaller som antytts ovan stämma väl in på förhållandena i Färgelanda kommun.

Bygden under 1500-1700-talen

I efterdyningarna av den medeltida nedgången av jordbruket hade många gårdar lagts öde. Denna ödeläggelse tycks ha varit särskilt omfattande i Dalsland. I Dalsland kom ödegårdarnas åkermarker att delades

upp mellan de kvarvarande gårdarna och de användes framförallt som slåtter- och betesmarker.

När jordbruket började expandera igen under 1500- och 1600-talen kom många ödegårdar helt eller delvis att återbesättas. Detta medförde senare en osäkerhet om ägandet mellan gårdar och byar då ödegårdarnas markanvändning förändrats genom århundradena. De tvister som detta orsakade speglas i domstolsprotokoll och ledde även till problem i samband med de stora jordskiftena under 1700- och 1800-talen.

Under 1500-talet etablerades i Sverige en stark stads- makt med effektiv administration under Gustav Vasa. Han uppmuntrade nyetablering av jordbruk och införde viss skattefrihet för dessa nybyggen. Motivet var att öka antalet skattebärande gårdar och därmed öka statens skatteintäkter. Han tycks även varit kunnig om förhållande i Dalsland och år 1558 skrev han till fogden på Dal att fler gårdar borde etableras här »att uppå Dal, ännu en hop bönder bliva satta och landet bliva mera brukat, kronan till förbättring, än härtill är skett, item att de hemman, som han uti sin räkenskap kallar torp, måtte sås en hop bjuugg (korn) och havre uppå och efter ägorna och tillfällena bliva skattlagde,« (Lignell 1851).

Gustav Vasa tog också »hand om« all jord som bönderna eller frälset inte direkt kunde hävda att de ägde och omvandlade denna till kronojord som kunde arrenderas ut för nyodling till kronobönder. Runt 1550 lade kungen beslag på hemmanen Stigen och Vrine i Färgelanda, då det enligt en angivelse hävdades att kyrkoherden i Floby, Skaraborgs län »inte var nyttig« med gårdarna. Vidare krävde kungen bevis år 1551 på vem kvarnen, som stod omgiven av Vrienes ägor tillhörde. Kungen skriver »Så kunna vi icke veta hvad skäl i hafve till samme qvarn, ... att i vele låta oss få se hvad bevis i derpå hafva kunnen« (Lignell 1851).

De nya gårdarna var dels nyupptagna enheter (hemmansklyvning), dels torp på utmarker och allmänningar. Torpen kom så småningom att bli nya hemman vanligtvis skattade till $\frac{1}{4}$ mantal. Hemmansklyvningen av gårdarna fortsatte under hela 1600- och 1700-talen. I samband med kartläggningarna inför de första skiftesreformerna i slutet av 1700-talet var det inte ovanligt att det på varje hemman fanns både tre, fyra och fem brukare.

Västra Dalsland saknar större jordbruksbyar såväl under medeltiden som historisk tid och bestod till övervägande del av ensamgårdar. Men det var inte ovanligt att det på varje hemman fanns flera brukare/gårdar så att en »by« bildades. I den äldsta jordeboken för Dalsland, från år 1540, upptas cirka 800 helgårdar (1 mantal) och 54 halvgårdar ($\frac{1}{2}$ mantal). De senares fåtalighet är

påfallande. Utöver dessa fanns det även många ej skattelagda gårdar och torp upptagna på utmarker och allmänningar. I en förteckning år 1546 över antalet torp och nybyggen som tillkommit 1540–1546 upptas 146 gårdar för Dalslands del. Dessa blev under 1600-talet nya hemman om vanligen $\frac{1}{4}$ mantal (Edestam 1960). År 1564 hade det totala antalet hemman i Dalsland på detta vis ökat till cirka 1400 hemman.

Enligt »Ortnamnen i Älvsborg län, Valbo härad« framgår av jordeböckerna att gårdarna inom de socknar som idag motsvarar Färgelanda kommun under perioden år 1540–1600 tillsammans omfattade 203,5 mantal. Övervägande delen av mantalen, 66 procent, fördelade sig på hemman som brukades av självägande skattebönder (134,5 mantal). I samtliga socknar utom

Färgelanda, Torp och Ödeborg var andelen mantal fördelade på skattehemman över 80 procent. Detta visar tydligt på en stor och stark bondeklass. Även bönder kunde inneha stora jordagods som omfattade flera mantal till exempel i Järbo socken. Detta var dock inte så vanligt. Antalet kyrkobönder och kyrkotorpare, vilka efter konfiskeringen av kyrkans jordinnehav underställdes staten, uppgick 1564 i Valbo härad till drygt 20 procent.

Under perioden 1540 -1600 fanns stora delar av den dalsländska frälsejorden inom och i anslutning till Valbodalen i socknarna Torp, Ödeborg och Färgelanda. Dessa tre socknar omfattade tillsammans 82,5 mantal och frälsets jordinnehav utgjorde 40 procent av dessa (33 mantal). Särskilt framträdande är Ödeborg socken där 55 procent av mantalen är frälsehemman. I dessa socknar fanns bland annat säterierna Dagsholm, Stigen och Olsängen. Motsvarande mantal fördelade på skattehemman i dessa socknar var under denna period 39 procent och för kyrko- och prebendehemman 20 procent. Frälsets jordinnehav inom Torp, Ödeborg och Färgelanda kan jämföras med totala andelen mantal fördelade på frälsehemman för de socknar som idag motsvarar Färgelanda kommun vilket utgjorde 21 procent (43 mantal). Under 1600-talet expanderar det adliga jordägandet ytterligare, främst på bekostnad av de självägande bönderna.

Jordbruket i Dalsland under 1500- och 1600-talen dominerades av boskapskötsel i kombination med stora ängsmarker för foderproduktion. Åkerbruket kan karaktäriseras som extensivt och var underordnat boskapskötseln. Både i relation till skördesiffrorna och folkmängden var boskapsstockarna två till tre gånger större än under det sena 1700-talet och framöver. Orsaken till detta finns att söka i de konsekvenser för

jordbruk som den medeltida agrarkrisen medförde enligt ovan.

Den dominerande animalieproduktionen visar sig också genom att den vanligaste skattevaran var smör långt in på 1500-talet. Handeln med kor, oxar, smör, ost, talg, hudar och skinn var omfattande och de såldes till både norska och svenska bygder. Anders Lignell omtalar i sin beskrivning av grevskapet Dalsland den blomstrande boskapsskötseln under 1500-talet. Dalsland hyste då förträffliga betesmarker och en rik lövskog. Även hästavel florerade tidigt och Karl IX lät inrätta flera stuterier i Dalsland. Om gården Lerdals stom berättar gamla landskapshandlingar att gården rövades och brändes 1565 men endast fyra år senare erlägger prästens landsbo i smörskatt 2 pund, för årliga hästar 2 samt biskops- och kungahästar 2 pund. Det var dock boskapsskötseln som utgjorde allra viktigaste delen i jordbrukets ekonomiska bas under hela 1600-talet, för att under 1700-talets första hälft i vissa bygder ge vika för spannmålsproduktionen (Lignell 1851).

Åkerbruket var under 1500-talet föga utbredd men det rådde en god balans mellan åkerareal och tillgången på gödsel. Enligt Lignell var ensädet då vanligast i Valbo härad vilket innebar att åkern brukades varje år (Lignell 1851). Tack vare den stora tillgången på gödsel kunde bönderna då gödsla åkern ungefär vartannat år. I Dalsland var kornet det dominerande sädeslaget, såsom det varit under medeltid, tillsammans med råg och havre. Men det var också vanligt att åkern inom ramen för ensädet, kunde vara indelad i flera särhågnade gårdar, där ett flertal olika grödor odlades (Jansson 1998). I Valbo härad kom det under 1700-talet att bli vanligt med tre- och fyrsäde.

I räkenskaper som redovisar tiondet i Dalsland från 1558 ligger havrens andel på 5–6 procent och i de flesta häraderna dominerar kornet helt. För riket som helhet vid denna tidpunkt utgjorde havren mindre än 2 procent. Rågens andel av skörden i Dalsland 1558 var ungefär 15 procent. Då havre är hårdig och klarar sämre jordar var den väl anpassad till Västsveriges fuktigare klimat vilket medförde att detta sädeslag kom att öka allt mer för att nå sin höjdpunkt under 1880-talet i Dalsland. Skördesiffrorna från Dalsland vid 1500-talets slut utgjorde knappt 1 procent av landets samlade spannmålsproduktion (Edestam 1960).

I sitt lovtal över Dalsland hållet vid Uppsala universitet år 1632, beskriver prosten över Dalsland, Gunno B. Blutherus landskapets jordbruksförhållanden. Han tecknar en bild av Dalsland som en rik och välmående jordbruksbygd som präglas av en kombination av åker-

bruk, boskapsskötsel och skogsbruk. Blutherus nämner att stora jordar av getter fanns och att fåraveln var vanlig bland allmogen men även svin och gäss förekom rikligt.

Under 1500-talet utgjorde humle tillsammans med salt en av Sveriges viktigaste importvaror. Det var befolkningens stora ölförbrukningen som gjorde humlen så betydelsefull. Gustav Vasa förordade därför att varje bonde själv skulle anlägga humlegård om cirka hundra till tvåhundra stänger per gård. Under 1600-talet hade detta slagit så väl ut att humleimporten upphörde. I början av 1800-talet hade humlen börjat förlora sin betydelse men Lignell berättar att 1814 odlades humle på alla gårdar och »att Dalskogs humle var känd över hela landet såsom av allra bästa sort, överträffande den från Vadsbo och andra ställen« (Lignell 1814).

Skogsbruket spelade också en betydelsefull roll i Dalsland och gav flera viktiga biprodukter till jordbruket, bland annat såldes skinn, hudar och virke/ved i ganska stora mängder. Jakt och fiske var också en viktig del i utnyttjandet av skogen men allt sedan medeltiden hade kronan begränsat jakträtterna och vissa djur fick inte jagas alls till exempel fick inte älg jagas söder om Dalsland. Först år 1808 fick skattebönderna rätt att jaga på egen mark. En mycket betydande timmerutförsel under 1600-talet från Dalsland till Norge försökte kronan att få stopp på genom att ge Åmål stadsprivilegier år 1643.

Det fanns också flera kronoallmänningar och kronoparker med ekskog till skeppsvirke i Dalsland, exempelvis Kroppefjäll. Under 1570-talet hade kronan anspråk på skogen för bland annat master. Kroppefjäll utgörs av ett stort sammanhängande bergs- och skogsområde som avgränsar Valbodalen från Dalboslätten och Vänerbygden. Fjället var ett stort utmarksområde som användes av bönderna på dess båda sidor, bland annat mötes både socken- och häradsgrens här i en mittlinje på fjället. Området var långt in på 1800-talet en obefolkad fjällbygd. Kronans intresse för ekskogar ställde till problem för bönderna, då träden ansågs fördärva deras åkrar, ängar och betesmarker (Lignell 1851). Dessutom förekom svedjande, tjärbränning, kolmilor samt löv- och nävertäkt i skogarna.

Den beskrivna utvecklingen kan tyckas lugn och fredlig men Dalsland i egenskap av gränsbygd var vid flera tillfällen under 1500–1700-talen en krigsskådeplats. Detta medförde att bönderna i Dalsland tvingades se sina gårdar brända och skövlade och boskapen bortförd. Människorna i Lerdals socken tycks ha drabbats hårt under dessa orostider och om gården Bodane berättas det att den under nordiska sjuårskriget blev rövad och bränd år 1565. Men även under Gyldenlöwe-

fejden drabbades gården och 1678 blev »tvenne karlar ihjälslagna« och året därpå återkom fienden och gården blev »alldeles nedbränd med all åbos husgeråd« (Lerdal - Vår hembygd). I samband med frederna tvingades bönderna betala lösen, vanligtvis i form av oxar. Men även det egna krigsfolkets »gästande« tärde på befolkningens egna matförråd. Edestam skriver om Lerdals stom och de förhållanden som kunde råda för en bonde runt 1650. »Under kriget vid samma tid led han svårt avbräck genom inkvartering av det egna krigsfolket och blev även utsatt för fientligt anfall, då han vid ett par tillfällen måste ta sin tillflykt till skogen.« (Lerdal – Vår hembygd).

Från och med slutet på medeltiden och fram till tiden före den agrara revolutionens inledning genomgick kulturlandskapet ganska obetydliga förändringar. Människorna hade anpassat sig och skapat en trygg form för jordbruket som fungerade i förhållande till de resurser man hade att tillgå.

Agrara revolutionen

Jordbrukets förändringar under 1700- och 1800-talen brukar kallas »den agrara revolutionen« och syftar på de odlingstekniska nyheter, hemmansklyvningar och skiften som introducerades. Den agrara revolutionen kom att innebära en total omvandling av landsbygden. Landskapet, den sociala strukturen, bebyggelsen, redskapen och kommunikationerna – allt förändrades.

Genom införande av nya och bättre jordbearbetningsredskap bland annat järnplog med vändskiva av järn kunde nu de tunga lerjordarna plöjas upp. En omfattande nyodling inleddes. Moderna växtföljder och senare handelsgödsel ändrade både näringsbalanser, de traditionella markslagen och den rumsliga indelningen av landskapet. Bönderna kunde producera ett överskott som återinvesterades i jordbruket vilket skyndade på utvecklingen. Jordbrukets produktivitetsökning, folkökningen, ökad efterfrågan på fabriksstillverkade redskap, specialisering och kapitalbildning på landsbygden var faktorer som gynnade den framväxande industrin. De förbättrade kommunikationerna innebar snabbare leveranser av varor både från och till jordbruket.

Runt 1800-talets första hälft är Dalsland en jordbruksbygd i omvandling mot ett storskaligare marknadsanpassat jordbruk. I Landshövdingarnas femårsberättelse för år 1828 berättas det att växelbruk hade införts på de större egendomarna och även ibland hos allmogen. I Dalsland utgjorde havren huvudutsädet men även höst- eller vårråg, höst- eller vårvete, korn

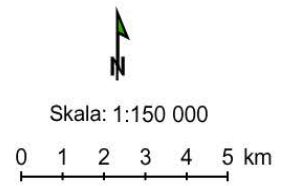
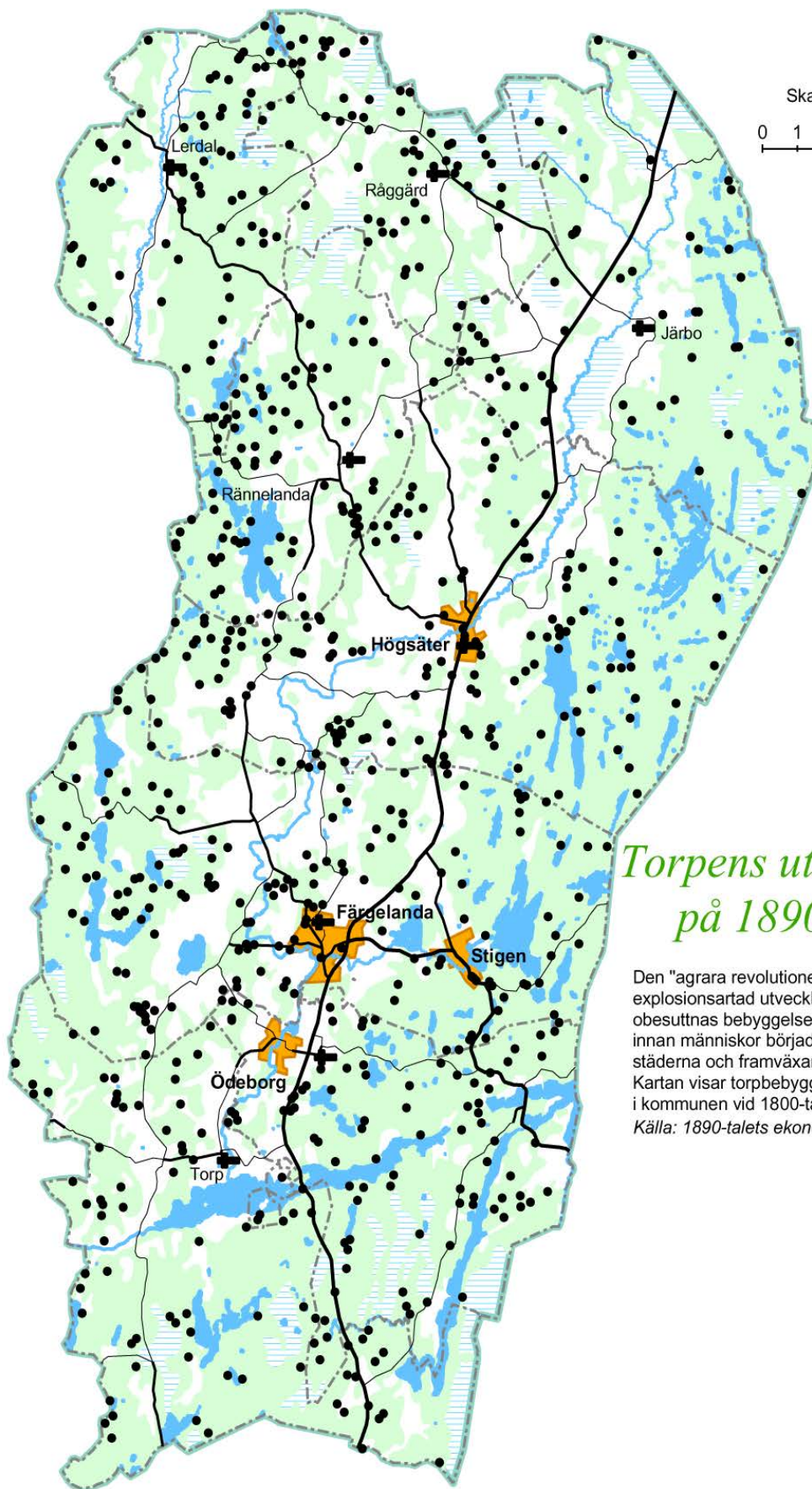
och blandsäd odlades. Lin odlades mest till husbehov liksom humle. Potatis och kålrot odlades överallt i stor skala. Med hjälp av denna näringsrika knöl kunde två till tre gånger så många människor livnära sig per arealenhet, jämfört med om bara spannmål odlades. Potatisen blev en livsnödvändighet för torpare, backstugusittare och annat fattigfolk.

Skiftena är förmodligen den agrara revolutionens viktigaste uttryck. Med 1757 års förordning om storskifte påbörjas en rad jordreformer i syfte att sammanföra byarnas och gårdarnas många odlingslotter och långsmala tegar till färre och mer rationella brukningsenheter. År 1803 och 1827 förordnas om så kallade enskifte respektive laga skifte. Detta innebar att varje brukningsenhet i en by kom att bilda välavgränsade enheter utan ägoblandning. Samtidigt delades den samfälliga utmarken upp på de olika gårdarna. I Dalsland medförde laga skifte att antalet hemman ökade under perioden 1810-1865 med cirka 60 procent.

Denna upplösning av den tidigare strukturen innebar att bysamhället gick under. Många gårdar flyttades till nybildade brukningsenheter vilka tillkom i samband med skiftesförrättningarna. I lantmäteriakterna från skiftena finns noggranna uppmätningar och beskrivningar av hur byarna såg ut innan skiftet och hur de sedan skulle komma att bli organiserade. Exempel på landskap präglade av denna omvandling hittar man i de centrala odlingsbygderna i Valboåns dalgång vid till exempel Bandane och vid gårdarna runt Ödeborgs kyrka. Exempel på skiftesstrukturer där den gamla ängsmarken odlats upp till åker finns bland annat vid Runnsäter och Gässbo men är genomgående för hela kommunen.

Dalsland kännetecknas av den stora ökningen av smågårdar under 1700- och 1800-talen. Under 1700-talet friköptes mycket kronojord av arrendatorerna. Efter 1809 blev all typ av jord tillgänglig för alla och i mitten av 1800-talet ägdes hälften av jorden i Sverige av självägande bönder. Hemmansklyvningen påbörjades under 1700-talet men var mest framträdande t.o.m. 1860-talet. De tidigaste hemmansklyvningarna ägde rum i de trakter där boskapsskötseln och skogsbruket dominerade, såsom i Vedbo härad, men det var i slättbygderna som klyvningen gick längst. Den största hemmansklyvningen skedde i de områden där skattejorden dominerade till exempel i södra Valbobygden.

Den kraftiga expansionen av småjordbruken framtingades av och möjliggjorde samtidigt en stor befolkningsökning. Folkmängden i Dalslands mer än fördubblades från år 1805 till 1865. Samtidigt ökade andelen hemmansdelar och det var de små brukningsdelarna



Torpens utbredning på 1890-talet

Den "agrara revolutionen" innebar explosionsartad utveckling av de obesuttnas bebyggelse på landsbygden innan människor började flytta in till städerna och framväxande industrier. Kartan visar torpbebyggelsens utbredning i kommunen vid 1800-talets slut.

Källa: 1890-talets ekonomiska karta

som dominerade. Jämsides med hemmansklyvningen växte en stor torpar- och backstugegrupp fram och redan på 1830-talet fanns det fler obesuttna än självvägande bönder i Dalsland. En bidragande orsak till att de obesuttnas skara kunde växa sig så stor var potatisodlingen som fick en allmän spridning runt 1770-talet bland allmogen. Denna befolkningsgrupp kom att bli en viktig källa till arbetskraft inom den framväxande industrin i slutet av 1800-talet.

En bild av hur landskapet kom att se ut ger oss 1890-talets ekonomiska karta som visar landskapet när den agrara revolutionen blivit ett faktum. Där framgår den stora uppodlingsgraden vid århundradets slut och alla de torp och andra lägenheter som beboddes av de obesuttna, de som inte ägde någon egen jord.

För man in alla torpen på en karta kan man se att det var framförallt i socknarna Ödeborg, Färgelanda och Högsäter som många torp och backstugorna etablerades. I dessa socknar fanns det i slutet av 1800-talet närmare 200 backstugor som beboddes av människor som inte hade tillgång till ens en liten åkerlott men i bästa fall kunde föda åtminstone en gris och någon höna. I dessa socknar expanderade jordbruket kraftigt under 1800-talet och här hade man också bruk för mycket arbetskraft. Här fanns också en del skogsområden kvar och marker som kunde användas för de obesuttnas bebyggelse och underlätta deras överlevnad till exempel tillgången på ved och bär.

Det är först nu som det även etableras en viss torpbebyggelse på Kroppefjäll. Den stora skogsbygden hade varit obebodd sedan bronsåldern men från denna period har vi en hel del gravar vilket visar att dessa bygder då var bebodda. Det är framförallt i socknarna Högsäter och Färgelandas delar av Kroppefjäll som mycket torp och backstugor etableras. Från Rådaneshöjden i söder och i ett stråk norrut runt sjöarna Nyckelvattnet och Ragnerudsjön togs många torp upp. På Järbofjället längs med vattendrag, tjärn och sjöar kom även en hel del torp att brytas upp.

En annan bidragande orsak som kom att påverka det dalsländska jordbrukets expansion var odlingen av havre som exportvara vilken tog fart under 1830-talet. I England var efterfrågan på havre stor, som foder till de många diligenshästarna i London, och man importerade från Västsverige. Stora arealer ängs- och betesmarker odlades upp. Detta medförde en markant tillbakagång för boskapsskötseln och då intensiteten i odlandet var extremt högt innebar detta att bristen på gödsel ofta var ett stort problem. Genom stora sjösänkingsprojekt och dränering av vattensjuka områden vann man tusentals

av ny åkermark. Under 1860-talet var sjöregleringarna av Hillingsättersjön och Ellenösjön de mest omfattande. Störst betydelse fick havreodlingen i södra och norra Valbobygden. År 1880 utgjorde havren 80 procent av den totala spannmålsproduktionen i Dalsland. Under åren 1805–1900 kom den odlade marken att utökas från cirka 2300 ha till cirka 16000 ha i Valbo härad.

Den ensidiga och intensiva havreodlingen, nötboskaps minskning och den minskade kreatursgödslingen innebar en utarmning av åkermarken med minskade skördar. Från och med 1860-talet drabbades bönderna i Dalsland av missväxtsår speciellt 1867 och 1868 och under 1880-talet medförde den ökade konkurrensen att världsmarknadspriserna på spannmål sjönk. Havren som den viktigaste inkomstkällan hade förlorat sin roll. Vid 1800-talets slut berättas också från många håll i Dalsland om ödelagda havrejordar. Dessa jordar sågs som en slags långtids trädad åkerjord så kallade »svältecker« i Valbobygden.

Havreodlingen kom som inget annat att präglade det dalsländska jordbruket under större delen av 1800-talet. Den utgör därför en av de viktigaste kunskapskällorna för att man skall förstå omvandlingen av den småskaliga odlingsbygden till det kulturlandskap vi möter idag. Detta hindrar emellertid inte att stora områden fortfarande har en ålderdomlig prägel som återspeglar olikheterna inom det agrara kulturlandskapet. Vinn-sätters bys lokalisering till en höjdrygg i landskapet ger en föreställning om byarnas karaktär före de stora skiftesreformerna.

En avfolkningsperiod påbörjades under 1870–1915 då en stor emigration till Amerika startar och befolkningsmängden i Dalsland minskade med cirka 30 procent. Under 1890-talet sker en övergång till ett mer rationellt jordbruk med ett ökat intresse för djurhållning. Växelbruk införs allmänt och foderväxter börjar odlas på åkern. Svårast att ställa om var det i de bygder som praktiserade ensäde eller odlingssystem med endast en liten trädesdel, såsom Valbobygden, då tillräckligt stora arealer för växelbruk saknades.

1900-talets industrialisering av jordbruket

Vid ingången av 1900-talet ökade animalieproduktionen och små mejerier anlades bland annat i Valbodalen. De levererade smör och mjölk till tätorterna. Vid denna tid försvann många arbetstillfällen inom jordbruket för de obesuttna vilket resulterade i övergivna torp och backstugor. Det tycks som att delar av de dalsländska bygderna inte kunde hänga med i utvecklingen

mot ett mer modernt jordbruk. Delar av norra Valbo var ännu ett utarmat jordbrukslandskap med magert bete och vidsträckta ljungbelupna åkerfält – den ut-sugna havrejorden. Särskilt »gammalmodigt« var det i Lerdals socken, där gamla jordbruksmetoder, redskap, boskaps- och utsädes sorter levde kvar länge.

Odlingsmaximum nåddes runt 1920- och 1930-talen. Därefter har en omfattande minskning av åkerareal skett, särskilt utanför slättbygderna. Under perioden 1920-1945 dominerade ett familjedrivet blandjordbruk med både djur och spannmålsproduktion på varje gård. Efter 1950-års rationaliserades jordbruket ytterligare genom motorisering med till exempel traktorer och självgående skördetröskor, specialgrödor och kemiska produkter av olika slag. Under 1950- och 1960-talen genomgick jordbruket en enorm produktivitetökning samtidigt som avfolkningen av landsbygden ökade dramatiskt.

Jordbruksmarken förändrades genom sammanslagning av mindre åkrar till större enheter för att anpassas till de allt större maskinerna. Landskapet bär på många håll stark prägel av mekaniseringen av jordbruket. Stora mängder odlingsrösen, grindstolpar och stenmurar togs bort. Skog planterades på de sämre åkermarkerna och gränserna mellan skog och öppen mark blev mer markerad. »Bondens skönaste kulturprodukt«, ängen och hagmarkerna, fick träda tillbaka för skogen, åkermarken och vallodlingen.

Under 1970- och 1980-talen ökar användningen av konstgödsel och kemikaliska bekämpningsmedel. Industrisamhällets svenska jordbruk har idag blivit vetenskapligt, rationellt och högproducerande. Allt färre bönder producerar alltmer. Fortfarande dominerar familj jordbruket och specialiseringen har drivits långt. Många gårdar har gjort ett vägval och antingen satsat på djurhållning, mjölkproduktion eller ren spannmålsproduktion.

Kapitalinvesteringarna är stora och arbetet kräver allt större kunskaper också teoretiska sådana av bonden.

I slutet av 1990-talet ökade intresse för ett ekologiskt hållbart jordbruk allt mer och i samband med Sveriges anslutning till EU introduceras »nygamla« produktionsområden i jordbruket. Nya områden är .ex. biologisk mångfald och värdefulla kulturmiljöer, där bonden har blivit en slags kultur- och naturvårdare. Genom att hålla de gamla ängs- och betesmarkerna öppna och genom att underhålla de rester av ett äldre jordbruk som fortfarande finns kvar till exempel gamla fågator återställs nu ett öppet och tilltalande jordbrukslandskap. Detta är en produkt som går att sälja men som inte ger någon hög ekonomisk avkastning. Köparen är nationen

Sverige och produktionen sker för att bevara och synliggöra vårt kulturarv för framtida generationer.

Byggnadstraditioner

Allmogens bebyggelse

Allmogens utformning av sin bebyggelse har varit mycket konservativ. Få förändringar har anammats genom seklen. Bebyggelsen formades och begränsades av hantverkstradition, material, tekniskt kunnande, ekonomiska förutsättningar samt funktionella och sociala behov. Utöver den kulturella präglingens betydelse har till bebyggelsemiljöns utformning och lokalisering också bidragit faktorer som terräng, markbeskaffenhet och näringsinriktning. Grunden för det byggnadsskick vi ännu idag kan se spåren av, lades vid början av medeltiden, det vill säga ungefär vid 1000-talets början. Den största och viktigaste förändringen som skedde vid denna tid var timringsteknikens införande.

Genom materialvalet och byggnadstekniken åstadkoms mycket av boningshusens traditionella dimensionering ifråga om grundplaner och rumsdispositioner så som dessa återspeglas bland annat i fasadernas symmetriska fönstersättningar. Under 1700-talet blev det allt vanligare att brädfodra boningshusen. Genom den kraftiga, stående lockpanelen, det knappa takfallet, och de framskjutande knutarna, åstadkom man den tyngd och markerade materialverkan som är något av den äldre trähusbebyggelsens mest påfallande karaktärsdrag. Detta intryck förstärktes genom det från 1800-talet vanliga bruket att rödfärga husen. Förekomsten av ljusa oljefärger på fasaderna hörde då ännu till landskapets högre ståndsinfluerade bebyggelse och var i allmänhet ett uttryck för social status. De ljusa oljefärgerna har sitt ursprung som imitation av stenfasader. De kom att bli mer allmänt förekommande först från 1800-talets slut.

Den äldre jordbruksbebyggelsen i Dalsland tillhör det västsvenska traditionsområdet, som sträcker sig från det småländska höglandet upp mot de värmländska bygderna, och har även sin motsvarighet på andra sidan norska gränsen. Ett av huvuddragen inom detta område är den så kallade västsvenska gårdstypen, vilken kännetecknas av att man- och fågärdsbyggnaderna är mer eller mindre klart åtskilda. Grupperingen av byggnaderna har här ej, som på många andra håll i landet, medfört någon bestämd eller sluten gårdsanläggning utan byggnaderna har fått en friare placering, anpassade efter terrängen och byns övriga bebyggelse. Ofta utnyttjas vägen som gräns mellan man- och fågård. I Dalsland kan man på många håll se hur man

utnyttjat topografin för att markera skillnaden mellan man- och fågård. Boningshusen återfinns på högsta punkten med ekonomibyggnaderna längre ner, närmare odlingsmarken.

Från tiden efter jordbrukets skiftesreformer vid 1800-talets mitt märks också en strävan till större regelbundenhet och symmetri bland de normalstora och expanderande gårdarna. Det har tidigare endast kännetecknat landskapets frälse- och kronogårdar. Efter förbilder från i första hand herrgårds- och säterimiljöer men också från större prästgårdar och militära boställen kompletterades ofta manbyggnaderna med flygelbyggnader, vanligtvis en eller ett par bodar och en lillstuga. Exempel från Färgelanda kommun är gårdarna Södra och Norra Kylsäter i Färgelanda socken och Stora Ödeborg i Ödeborgs socken.

Förutom de självägande bönderna med bondgårdar samlade i byar eller i ensamläge fanns på landsbygden också obesuttna vilka bodde på torpställen eller i backstugor på utmarkerna.

På torpen var bostadshuset ofta en enkelstuga med en tillhörande mindre ladugård och några mindre uthus. Backstugorna hade i allmänhet ingen mark att bruka och bestod därför ofta av enbart bostadshuset, vedbod, jordkällare och avträde. Av 1800-talets många torpställen som funnits i Färgelanda kommun, liksom på många andra håll, återstår idag endast ett fåtal som bevarats i sin helhet. På många platser finns bara rester av bebyggelsen kvar och markerna är igenväxta. En hel del före detta torpstugor används dock som fritidshus. Ett exempel på ett torpställe med bevarat bostadshus, ladugård och öppen odlingsmark är Sandbacken i Rud, Rännelanda socken vilket också varit soldattorp. Dessa ingick i indelningsverkets organisation, som existerade 1682–1901, och beboddes av indelta soldater för vars underhåll traktens bönder svarade.

Offentliga miljöer

De mest framträdande av landsbygdens äldre, offentliga miljöer var kyrkplatserna. Förutom kyrkorna finns eller har funnits en eller flera av följande byggnader; prästgård, skola, fattigstuga, klockargård, sockenmagasin och tiondebod. Kring flera av kommunens kyrkor finns denna typ av sockencentrum, ofta med prästgård och skolhus exemplifierade, se utvärderade kulturmiljöer i bland annat Råggård och Färgelanda. Vid prästgården i Torp finns en äldre tiondebod bevarad. Förutom »kyrkskolorna« som finns vid de flesta av kyrkorna finns inom kommunen flera andra äldre skolhus bevarade, bland

annat vid Steg norr om Rännelanda kyrka, Edstena i Högsäters socken och Pipens småskola, vid Pipeviken, Nyckelvattnet nordost om Stigen, Färgelanda socken.

Andra viktiga äldre offentliga miljöer var tingsplatserna med tingshus och där det ofta också fanns gästgiverier. Långt tillbaka i tiden fanns i Dalsland inga fasta tingsplatser. Tingen hölls på olika gårdar och i olika socknar. Valbo härads första permanenta tingshus uppfördes vid den så kallade Tingshuskullen vid Rösäter, Högsäter 1694. År 1730 flyttades dock tingen härifrån för att efter 1765 permanentas till Tängelanda och det då nyuppförda tingshuset där, vilket var i bruk till omkring 1980. I Rösäter är tingshuset sedan länge borta men det i Tängelanda finns kvar. I en byggnad intill Tängelanda före detta tingshus har också funnits gästgiveri.

Byggnadstyper

Enkelstugor och parstugor var de förhärskande byggnadstyperna bland allmogen fram till 1800-talets mitt då de efterhand kom att ersättas med bostadshus på dubbel bredd och korsformig grundplan i de så kallade västsvenska dubbelhusen. Kommer man sedan in på 1900-talets egnahems- och villabebyggelse har denna ofta korsformiga planlösningar motsvarande de västsvenska dubbelhusen.

Enkelstugor och parstugor

Antalet parstugor i förhållande till enkelstugor har varierat under seklen. Vi har inte tillgång till något historiskt material som kan säga oss hur förhållandena var i Dalsland. Vi får utgå från att Dalsland inte skiljde sig markant från riket i övrigt där enkelstugorna, med rötter tillbaka till medeltiden, varit den dominerande byggnadstypen av dessa två. Även parstugans bakgrund går troligen tillbaka till medeltiden men blev vanligare på 1600- och 1700-talen.

Därefter förekom byggnadstypen i stort sett endast på större gårdar. Enkelstugor fick däremot en större spridning på 1700-talet, men framför allt i början av 1800-talet då även enkelstugor i två våningar blev vanliga. Detta är den så kallade »Dalslandstugan« en byggnadstyp som mer än någon annan kommit att förknippas med Dalsland. Den började bli vanlig från 1800-talets början och dess förekomst överensstämmer med jordbrukets högkonjunktur i Dalsland cirka 1800–1880.

Dalslandstugan innebär en enkelstuga i två hela våningar. Byggnadstypen återfinns också i andra delar av

landet men har i Dalsland fått en ovanligt stark och väl avgränsad utbredning. Troligt är att vissa äldre låga enkelstugorna påbyggts med en andra våning men som nybyggnad har Dalslandsstugan byggts i två våningar. Med tiden kom också planformen delvis att förändras. Dalslandsstugan förekommer i hela landskapet med en koncentration till vissa områden. I Färgelanda kommun finns en tydlig skillnad mellan norra och södra kommundelen. I de tre södra socknarna, Färgelanda, Ödeborg och Torp finns det få dalslandsstugor, i Ödeborg och Torp endast ett par exempel. I Högsäter, Rännelanda, Järbo och Råggård finns däremot betydligt fler dalslandsstugor. I Lerdals socken är antalet däremot mer begränsat men med fler än i söder. Särskilt intressanta exempel på gårdar med dalslandsstugor är Vinnsäters hembygdsgård i Järbo, Bäckenas i Råggårds socken och Ön vid Härslätt i Rännelanda socken.

Enkelstugans planform, och varianter av denna, var också mycket vanlig på de många torpen som uppfördes under 1800-talet, då i en våning. I vissa fall försågs husen med en tillbyggnad vid gaveln för förvaring av ved och redskap. Även backstugorna var ofta av enkelstugetyp. Byggnadstypen har sitt ursprung som nedgrävda i en sluttning, så att endast en av gavlarna och övre delen av främre långväggen var synlig. Efterhand höjdes byggnaden med ett par på varandra hopfogade stockar och så småningom återstod av den ursprungliga byggnadstypen endast det nedsänkta golvet. En annan betydelse av ordet backe som också gett upphov till backstugorna är att husen var uppförda på en »backe«, det vill säga utan odlingsbar jord. Exempel på backstugebebyggelse i Färgelanda kommun är Kvarnbacken i Färgelanda socken och Parken eller »Teklas« i Torps socken. Ytterligare ett exempel är »Mor Lenas stuga« vid Kvarnemon, Kåxbo i Lerdals socken.

Den så kallade parstugan karaktäriseras som byggnadstyp av två vanligtvis lika stora rum, med ett smalare mellanliggande parti bestående av förstuga och kammare. Planen har troligen uppkommit genom att man till en enkelstuga sammanfogat ännu en stuga, vid andra sidan av förstugan. Det rum som ej var vardagsstuga fick ofta benämningen anderstuga, och hade i sin tidigaste form funktionen av oeldat finrum och förrådsutrymme. Under 1800-talet kom det allt mer att utgöra renodlat finrum.

Kunskapen om parstugans utbredning i Dalsland och Färgelanda kommun är begränsad. Byggnadstypen kan ha varit vanligare under 1800-talet än vad som tidigare antagits. I kommunen finns flera parstugor bevarade, företrädesvis i Färgelanda och Högsäters socknar.

I området förekommer också en särskild variant där ena stugan är inredd som ett förvaringsutrymme med gluggar istället för fönster. Ett exempel är mangårdsbyggnaden vid Rösäters hembygdsgård, ditflyttad från den närbelägna gården Småhagarna. Byggnaden är enligt en inristning uppförd 1787.

Bostadshus på dubbel bredd

Under inflytande av den ståndsmissiga bebyggelsen utvecklades under 1700-talet de så kallade dubbelradhusen och salsbyggnaderna med den fem- eller sexdelade planen. Den sexdelade planen har sitt ursprung från Italien och Frankrike och kom vid 1600-talets mitt till Sverige som en bostadstyp för samhällets överskikt. Under 1700-talet kom plantypen att användas för officersboställen och prästgårdar och ungefär samtidigt med laga skiftena vid 1800-talets mitt blev byggnadstypen vanlig också på de större bondgårdarna. Exempel på före detta militärboställen i Färgelanda kommun av denna typ är Ottersbyn i Torp socken och Järbo-Önne i Järbo. Ett exempel bland prästgårdarna är Högsäters prästgård.

På de medelstora gårdarna blev det västsvenska dubbelhuset vanligt förekommande efter skiftena från 1800-talets mitt och kom att uppföras i relativt stor omfattning fram till cirka 1930. Den typiska grundformen kännetecknar hustypen hela tiden, dock med smärre varianter. Planformen är nästan kvadratisk med väggar i korsform som indelar den i fyra lika stora rum med skorstensstocken mitt i byggnaden. Byggnadstypen är vanlig i norra Halland, Västergötland, Dalsland och Bohuslän. Det västsvenska dubbelhuset är rikligt företrätt i Färgelanda kommun och på flera av husen från tiden kring 1900 finns intressanta snickeridetaljer, snickarglädje, möjligen med inflytande från Bohusläns.

1900-talet

Mycket av det ovan beskrivna byggnadstraditionerna har under 1900-talet upphört men finns bevarat i det äldre byggnadsbeståndet. Genom industrialismen, vars utveckling sköt fart i vårt land från 1800-talets slut kom efter hand det som vi uppfattar som det traditionella bondesamhället att försvinna. Samhällsutvecklingen har inneburit en omfattande urbanisering och inflyttning till tätorter och städer och huvuddelen av byggnadsbeståndet i Sverige är uppfört under tiden efter andra världskriget.

De traditionella byggnadstyperna har ersatts av en omfattande villa- och egnahemsbebyggelse och lägen-

heter i flerbostadshus. Efter hand har också stora delar av bebyggelsen förändrats i relativt stor omfattning genom ökade ekonomiska möjligheter och ökad materiell standard.

Åren efter 1900 uppstod i Sverige en egnahemsrörelse. Den föregicks av en strävan, dels från arbetarhåll, dels från företagare och statliga eller kommunala myndigheter att upplåta mark till mindre bostäder och jordbrukslägenheter samt att på olika vägar förmedla lån till jordköp och husbyggande. Stora statliga lån beviljades av riksdagen för att utbetalas från och med 1905 som ett konkret resultat av den så kallade emigrationsutredningen. Huvuddelen av dessa kom att gå till mindre jordbruksfastigheter, småbruk.

Ordet »egnahem« betyder ursprungligen mindre friliggande bostadslägenhet med eller utan åtföljande jord där boningshuset endast bebos av ägaren, vanligen arbetaren och hans familj. Ofta låg egnahemmen tillsammans på markområden vilka avstyckats från någon gård och delats upp i tomter. Från företagen sida understöddes ofta egnahemsbyggandet parallellt med byggandet av hyreslägenheter för sina anställda. För egnahemsbyggande valde man på många håll att upplåta mark från företagen och även att låna ut pengar.

I Färgelanda kommun finns egnahemsbebyggelse företrädd i de olika tätorterna. I industri- och bruksorterna Ödeborg och Stigen finns också tydliga exempel på bostadsbebyggelse kopplad till företagen, såväl egnahemsbebyggelse som flerbostadshus. Ett exempel på ett tidigt egnahem som småbruk är Sandvallen strax öster om Ödeborgs kyrka, vilket avstyckades från Brötegården på 1910-talet för en arbetarfamilj. Tidiga arbetarbostäder i flerfamiljshus är de så kallade stenhusen, eller stenbarackerna (1899) i Ödeborg. I Stigen finns flera mindre flerbostadshus i trä uppförda av industrin omkring 1950.

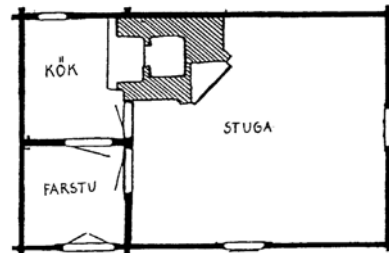
Egnahemsbyggandet kom efter hand att övergå i ett omfattande villabyggande, inklusive olika varianter som radhus och kedjehus. Planlösningar för villa- och egnahemsbyggelsen har i allmänhet haft sitt ursprung i den fyrdelade kvadratiske eller rektangulära planen, liknande de ovan nämnda västsvenska dubbelhusen. Med början från 1960-talet har sedan en stor mängd flerbostadshus och varianter av standardhus uppförts både i tätorter och på landsbygden.

Planlösningar

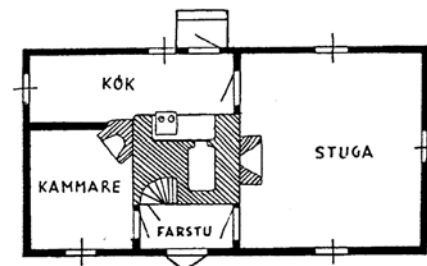
Urvalet gör inget anspråk på att vara heltäckande utan visar endast huvuddrag hos boningshus från omkring

1600-talet fram till 1940-talet. Förutom de planformer som här visas finns en rad andra varianter av huvudtyperna och blandformer dem emellan.

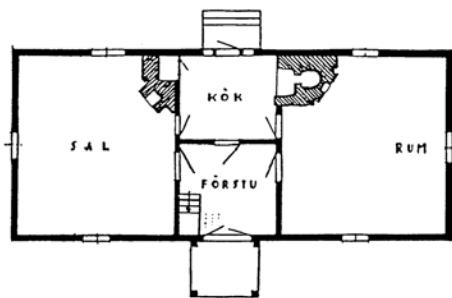
Enkelstuga. Byggnadstypen är mycket gammal och har rötter tillbaka i medeltiden. På många håll uppfördes husen i 1 eller 1½ våning. Från början av 1800-talet kom även tvåvånings enkelstugor att uppföras och även äldre envånings stugor att byggas på med en våning. I Dalsland blev enkelstugor i två våningar så vanliga att de kom att kallas »Dalslandsstugor«. Exemplet ovan har en ålderdomlig placering av eldstaden utmed stugrummets bakre långvägg. Vid slutet av 1700-talet och under 1800-talets början flyttades spismuren till husets mitt i samband med att köksutrymmet fick en mer central betydelse i vardagslivet. Exemplet visar också så kallade götisk köksplacering. Ursprungligen skedde matlagning i själva stugan men efterhand kom den lilla kammaren på nedervåningen att i vissa fall omvandlas till ett särskilt kök. Denna variant blev vanlig i Götalands södra delar redan i slutet av medeltiden. Seden vandrade norrut och nådde södra Dalsland i början av 1800-talet. Dalsland är ett blandområde där båda varianterna av köksplacering förekommer.



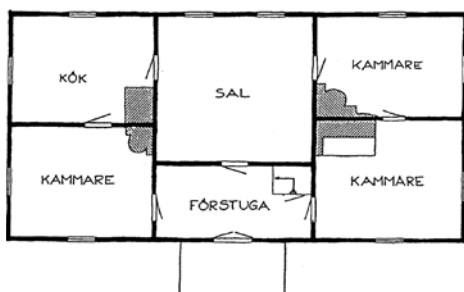
Enkelstuga med sidokammare och långkök. Hus-typen började uppföras i större omfattning under tidigt 1800-tal. Den uppfördes vanligtvis i 1 eller 1½ våning men förekommer även med två våningar. Byggnadstypen är en utveckling av enkelstugan vilken förlängts. Resultatet blir en separat kammare samt ett större kök. Förfarandet har troligtvis sin förklaring i utvecklingen av ett separat kök. Byggnader av denna typ har senare i stor utsträckning fått en utbyggnad utmed långväggen vid köket.



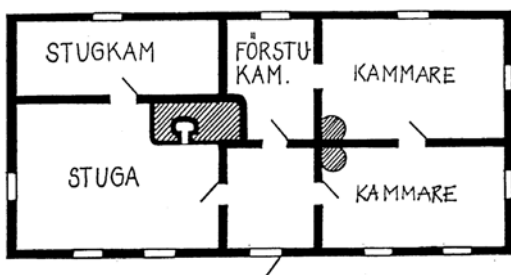
Parstuga. Byggnadstypen var allmän redan på 1600-talet men har troligtvis förekommit betydligt längre tillbaka i tiden. Den var sannolikt mycket vanlig under 1600- och 1700-talen i hela landet och uppfördes fram till mitten av 1800-talet. I Dalsland trängde förmodligen den populära Dalslandsstugan (enkelstuga i två våningar) undan parstugan. Före 1800 uppfördes den vanligtvis i en våning men under 1800-talets första decennier började parstugor i 1½ och två våningar uppföras.



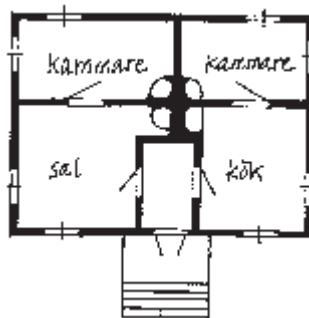
Salsbyggnad. Byggnadstypen, som influerats av mer ståndsmässiga byggnader, blev vanlig i Sverige under 1600-talets sista decennier och uppfördes sedan fram till omkring 1920-talet. Den förekommer på herrgårdar, prästboställen och kaptensboställen samt från 1800-talets mitt även som mangårdsbyggnad på större bondgårdar. Hustypen uppfördes vanligtvis i 1½, 2 eller 2½ våningar.



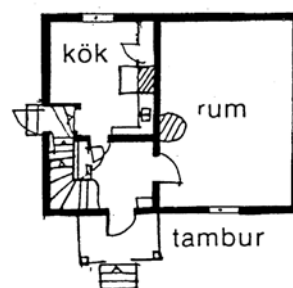
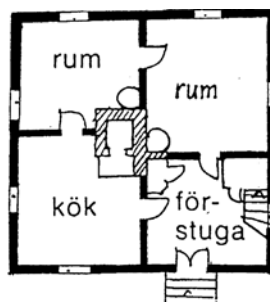
Dubbelradhus. Byggnadstypen blev vanlig från 1850-talet och uppfördes sedan i olika varianter ända in på 1950-talet. Dubbelradhusen uppfördes under inflytande från mer ståndsmässiga byggnader med en planform som åstadkoms genom en uppgradning av rummen på dubbla led åtskilda av en längsgående skiljevägg.



En variant av dubbelradhus har varit så dominerande i delar av västra Sverige att den även kommit att kallas *Västsvenskt dubbelhus*. Denna hustyp har en korsformig plan som närmar sig kvadraten. Till sitt yttre karaktäriseras den av enkelhet och symmetri med parvisa fönster rytmiskt placerade i bottenvåningen samt ett större fönster i gavlarnas vindsplan.



Villor/Egna hem. Byggnadstypen blev vanlig förekommande i Sverige under perioden omkring 1920–1940 i utkanter/förorter till städer samt i stations samhällen och mindre industrisamhällen. Den förekom även vid små jordbruk. Hustypen uppfördes vanligtvis i 1½ våning. Planlösningarna är exempel på två vanligt förekommande varianter.

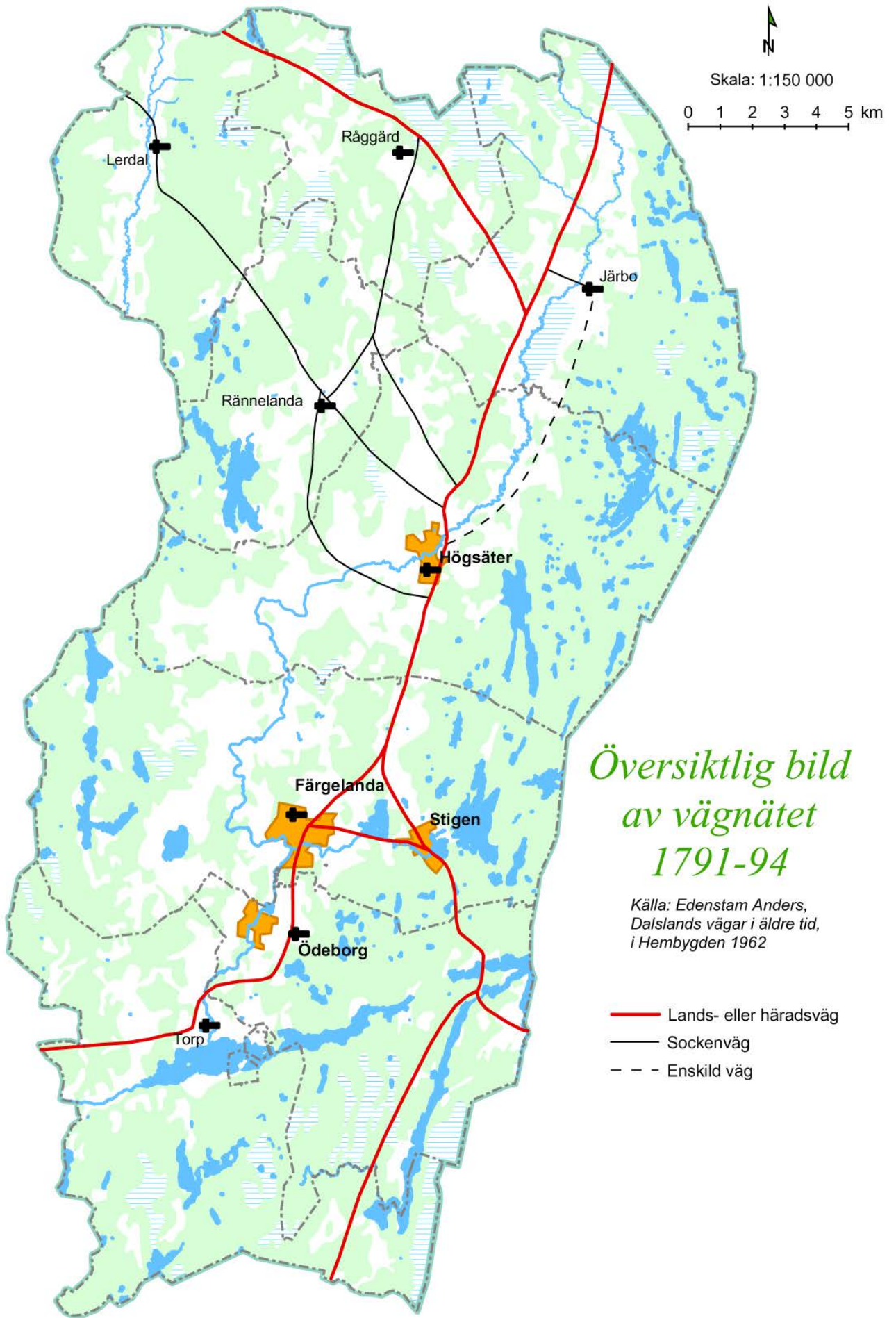


Kommunikationer

En viktig del av kulturlandskapets struktur hänger samman med våra kommunikationsleder – vattendrag, stigar, lands- och järnvägar. Människans möjligheter att ta sig fram har en avgörande betydelse för kulturbygdens organisation och framväxt. Att kommunikationsstråken i allmänhet är lokaliserade till odlingsbygderna och de befolkningstäta områdena är Färgelanda kommun ett bra exempel på genom Valboåns dalgång.

Vattenvägar

Sedan äldsta tid och långt in i historisk tid har vattendragen varit de viktigaste kommunikationslederna, såväl sommar som vinter. För tyngre landtransporter hade särskilda vintervägar stor betydelse. De gick över frusna sjöar och mossar. I Dalsland framträder sjösystemen i



norra delen av landskapet samt Vänerkusten som särskilt betydelsefulla för sjötransporter långt fram i tiden. I Färgelanda kommun har troligen bland annat Valboån under förhistorisk tid varit en betydelsefull kommunikationsled liksom sjösystemen med Ellenösjön och Östersjön samt Långhalmen och Rådaneshöjden. Särskilda vinterleder har sannolikt också utnyttjats både under äldre och nyare tid. Timmerflottning har förekommit längs Östersjöns och Ellenösjöns sjösystem vidare västerut längs Valboån och Viksjön mot Munkedal. Även i Valboåns lopp norr om Ellenösjön har flottning förekommit. Uppgifter finns bland annat om flottrännor vid Edstenafors och Ödeborg.

Vägar

På land tog man sig ursprungligen fram på gång- och ridstigar som följde lättframkomlig och väl-dränerad mark längs åsar. Lättast var det vintertid då marken var frusen. Spåren efter det äldsta landsvägsnätet är svårdate-rade. Nutida vägar sammanfaller fortfarande med äldre sträckningar och överlagrar dessa. Ser man till vägnätet i stort innehåller det förhållandevis få helt nya vägar, utom i tätbebyggda områden. Större genomfartsleder följer i allmänhet ungefär samma sträckningar sedan lång tid. Förändringar rör sig ofta om nya sträckningar inom det befintliga vägnätet. Ofta kan man finna flera generationer av samma väg nära varandra. Väggenerationer åskådliggör tydligt förändrade vägbyggnadsmetoder och en allt mindre anpassning och underordning till rådande terrängförhållandena. Många vägar har sina rötter långt tillbaka i tiden.

Till våra äldsta vägminnen hör de så kallade hålvägarna. Det är gamla färdstråk som genom lång tids användande skurit sig ned i marken. I Färgelanda kommun finns exempel på hålvägar bland annat kring den äldre vägen förbi Rösäter och Högsäters prästgård. Det rör sig om kortare sträckor i anslutning till senare vägar.

Om det medeltida vägnätet är liksom det förhistoriska lite känt. Den äldsta kända landsvägen i Dalsland är den mellan Vänersborg och Åmål, motsvarande nuvarande riksväg 45. Att vägen ansågs vara en angelägenhet för hela landskapet framgår av det faktum att underhållet av vägen ålades hemman från samtliga socknar och härader i Dalsland fram till 1770-talet. Därefter befriades Valbo (nuvarande Färgelanda kommun) och Vedbo (nuvarande Dals-Ed och Bengtsfors kommuner) härader från denna skyldighet.

Det äldsta mer utnyttjade färdstråket genom nuvarande Färgelanda kommun är sannolikt vägen över

Stigen, längs Valbodalen och längs moränåsen som leder förbi Råggård.

En färdsträckning som understryker Valbodalens centrala betydelse för området.

Från medeltiden finns uppgifter om pilgrimslederna som nyttjades för vallfärder under den katolska tiden. Några sådana passerade genom Dalsland mot Olav den heliges grav i Nidaros (Trondheim). De som kom från Bohuslän följde en pilgrimsstig som kan antas ha gått genom Valbo och Vedbo härader till Edsleskogsleden i Värmland och vidare längs Österdalen i Norge. Pilgrimerna följde troligen de stigar och vägar som fanns i de områden de passerade. Ett belägg för en medeltida vägsträckning är ortnamnet Stigen som finns belagt från 1382. Det kan antas syfta på gammal ridstig och färdled, föregångare till den fortfarande använda vägen från Vänersborg via Stigen mot Högsäter och Ed.

Genom skriftliga källor och äldre kartor ges en betydligt tydligare bild av vägnätets utbredning från 1600-talet och framåt. De där beskrivna vägarna motsvarar till vissa delar det medeltida vägnätet. Att tala om vägar, som vi uppfattar begreppet, kan dock vara missvisande eftersom det ända in på 1700-talet i de flesta fall handlar om gång- och ridstigar. Flera skriftliga källor vittnar om vägnätets dåliga standard och underhåll.

Av kartor över Dalsland från denna tid är lantmätaren Kettel Claesson Felterus kartor mest kända. En detaljrik karta av betydande intresse omfattar Hallands, Göteborgs och Bohuslän, Älvsbogs och Skaraborgs län. Kartan anses vara gjord 1684 och visar de större vägarna, med bärighet för kanon- och trossvagnar. Förutom dessa bör det ha funnits ett finmaskigare nät av stigar och »sämre vägar«. På kartan framgår den troligen äldre vägsträckningen från leder från Dykälla vid Frändefors förbi Rådanefors och Stigen mot Högsäter, förbi Järbo och Råggård vidare mot Ödskölt och Steneby. Delar av vägsträckningen finns inom kulturmiljöerna vid Rösäter/Högsäters kyrka och Råggårds sockencentrum, se del 2. Sträckningen förbi Råggård följer ett av de ändmoränstråk som passerar Dalsland i nordvästlig-sydostlig riktning och som delvis utgör en slags kulturgräns mellan landskapets norra och södra delar. På Felterus karta finns också en vägsträckning som leder från Uddevalla till Färgelanda, vilken passerar över Valboån mellan Viksjön och Ellenösjön.

Under frihetstiden börjar handel och hantverk att blomstra och nya krav ställdes på vägarna. I byggningsbalken i 1734 års lag reglerades väghållningen både med avseende på vägnätets storlek och vem som var skyldig att underhålla vägarna. Lagen kom sedan att gälla fram

till 1891 med vissa justeringar. I 1734 års lag föreskrevs att landsvägar skulle vara 10 alnar breda, det vill säga knappt 6 meter. Annan farbar väg till ting, kyrka och kvarn behövde endast vara 6 alnar bred, drygt 3 meter. I Dalsland kom Carl Gustaf Löwenhielm, häradshövding 1729–38, att påverka vägarnas utveckling i landskapet. För underhållet av de viktigare vägarna tilldelades varje hemman en bestämd sträcka. Denna låg dock inte alltid i anslutning till den egna gården. Principen kom sedan att leva kvar ända in på 1900-talet. Gränsen mellan gårdarnas väglotter markerades med särskilda stenar, så kallade väghållningsstenar, vilka finns medtagna i fornlämningsregistret. I Färgelanda kommun finns cirka 20 bevarade väghållningsstenar registrerade. Under 1700-talet kom vägnätet i Dalsland att genomgå en ganska omfattande utveckling och ser man på kartor från 1700-talets slut och 1800-talet är likheterna ganska stora med dagens huvudvägar genom kommunen.

En skillnad jämfört med dagens huvudstråk genom Färgelanda kommun, länsväg 172, är dock bland annat vägsträckningen söderut från Färgelanda. På en karta över vägnätet i Dalsland

1791–94 finns två huvudvägar markerade i söder. Den ena går förbi Ödeborgs och Torps kyrkor västerut. Den andra går från Färgelanda till Stigen och Rådanefors där den delar sig i en väg mot Frändefors och Dykälla och en väg rakt söderut längs sjön Långhalmens västra sida. Sträckningen söder om Ellenösjön via Ellenösundet tycks ha tillkommit från mitten av 1800-talet. Norr om sundet passerade vägen då Dagsholm, Ellenö, förbi Torps kyrka till Ödeborg.

I norra delen av kommunen finns, då som nu, en vägdelning sydväst om Järbo kyrka. Mot norr leder en föregångare till dagens väg 172 mot Ödskölt och mot nordväst går en äldre väggeneration mot Råggårds kyrka. Söder om nuvarande huvudvägen mellan 172:an och Råggård. Efter Råggård passerar vägen Starlanda, och vid Gillanda möts vägen från Gesäter kyrka vidare mot Rölunda och Ed.

I den gästgiveriförordning som utkom 1649 angavs att vägarna skulle mätas och att varje hel mil skulle utmärkas med milstolpar för de resande. Från 1730-talet utsattes även för varje halv- och fjärdedelsmil stolpar. I Dalsland användes huvudsakligen sten som material för milstolparna. Färgelanda kommun finns sju bevarade milstolpar registrerade i fornlämningsregistret. Gästgiverier inrättades med ungefär två mils mellanrum. Vid 1800-talets mitt fanns sådana vid: Rådaneberg (söder om Rådanefors), Dyrortorp (Färgelanda), Åntorp

(vid Torp), Föhlen (mellan Stigen och Hjärtsäter), Tångelanda, Stora Bön i Järbo, och Starlanda nordväst om Råggård.

Under 1800-talet utvecklades vägnätet alltmer. Den industriella utvecklingen från 1800-talets senare hälft, och det stora transportbehov som detta förde med sig krävde förbättrade kommunikationer. Under 1800-talet sattes också vägväsendet under central kontroll. Tidigare hade denna uppgift handlagts lokalt genom så kallade vägmästare och senare av länsstyrelserna. Då statsbidrag började beviljas åt de allmänna vägarna under 1800-talet blev det nödvändigt att inrätta ett ämbetsverk för detta. I 1891 års lag infördes benämningen »allmän väg«. Väghållningen blev med den nya lagen en kommunal angelägenhet. Vägunderhållet ålog som tidigare bönderna på gårdarna som ansvarade för att deras väglotter hölls i farbart skick, ett naturaunderhåll. Detta gällde i hela landet ända in på 1920-talet och avskaffades först 1943 genom en ny väglag.

Broar

Naturligt finns ett nära samband mellan broarnas och vägarnas historia. En av de äldsta kända broformerna är de så kallade kavelbroarna som består av trädstammar lagda tätt intill varandra för att överbrygga sankare partier. De första egentliga broarna förekom på platser där vattendragen var tillräckligt smala för att överbryggas. Till en början var det frågan om enkla stockar eller spångar. Enkla broar av stenhällar förekom också vid små spännvidder.

Först under 1700-talet började man i ökad omfattning bygga stenvälvbroar. Till viss del berodde detta på en ny kunglig förordning. Överintendent Carl Hårleman fick befogenhet att granska alla ritningar till anläggningar som skulle uppföras för »publici räkning«. Genom att Hårleman förordade välvda stenvälvbroar fick allmogen ytterligare en tyngande plåga då stenvälvbroarna var svårare och mer kostsamma att bygga än träbalkbroar. Byggandet av välvbroar i sten ansågs dock vara en kulturgärning då de var både vackra och hållbara. En stor fördel var också att de genom flera välvslagningar tillät en betydligt större spännvidd än en balkbro. Önskemålet att spara skogarna från skövling betydde också mycket i sammanhanget. Övergången till välvbroar, som torde ha sin förebild redan hos de antika broarna, innebar ett stort steg framåt för brobyggandet i Sverige. Byggandet av stenvälvbroar var en konst som tog lång tid att lära, men efterhand blev broarna alltmer hållbara. Den lokala tillgången på sten avgjorde i stor utsträckning den

färdiga brons karaktär. Ingen av de äldre stenvalvbroarna är den andra lik.

Då tekniken att borra och spränga i berg under 1800-talets senare del efterhand blev allt mer utvecklad och vanlig, blev broarna så småningom bättre och mer lika varandra med kvaderhuggna stenar och bättre passning mellan de olika stenblocken. 1900-talets stenvalvbroar är oftast standardmässigt utförda med segmentbåge och kilad sten. De känns igen på sitt mer »arbetade« utseende jämfört med de äldre stenvalvbroarnas grövre karaktär.

Genom industrialismen, från 1800-talets senare del, har brobyggnadskonsten genomgått en omfattande teknisk utveckling. Från 1800-talet kom järn- och stål-balksbroar att efterhand konkurrera ut de äldre brotyperna av trä och sten. Under 1900-talet har sedan betong kommit att bli det förhärskande materialet vid brobyggande. På senare år har tyvärr många stenvalvbroar och andra äldre broar av kulturhistoriskt värde försvunnit och andra åter är rivningshotade. Orsaker är bland annat den byggnadstekniska utvecklingen, trafikutvecklingen, kostnadsutvecklingen, ansvarsfrågan och slentriantänkande.

I Färgelanda kommun finns flera exempel på bevarade och värdefulla broar såväl stenvalvbroar som senare typer. En del av dessa finns medtagna i den broinventering som utfördes 1977–78 av Regionmuseum Västra Götaland (då Älvsborgs länsmuseum), »Broar i Dalsland, En kulturhistorisk inventering 1977–78«. De då utvärderade broarna finns också redovisade i del 3 i denna rapport.

Järnvägar

För såväl väg- som järnvägstarfiken har Valbodalen utgjort den naturliga lokaliseringen i kommunen. Det var här som Lelångenbanan anlades och invigdes 1895.

1800-talets senare hälft och tiden kring sekelskiftet 1900 var de stora järnvägsbyggenas tid i Sverige. Vid sidan av de statliga stambanorna anlades ett stort antal järnvägar av privata bolag. Dessa järnvägar var ofta smalspåriga, många fick problem med lönsamheten och kom att förstatligas under 1940-talet och läggas ner på 1960-talet, det decennium då biltrafiken definitivt slog igenom i Sverige.

1879 invigdes två viktiga järnvägar genom Dalsland. Dels Bergslagens järnväg (BJ) mellan Göteborg och Falun som passerade genom Dalsland längs Vänerkusten mellan Vänersborg och Åmål. Dels Fredrikshald-Sunnanå järnväg, som på den svenska sidan vanligen

kallades Dalslands järnväg, vilket senare också blev den officiella beteckningen. Sträckningen genom Dalsland går från Kornsjö via Ed och Bäckefors till Mellerud och ursprungligen ut till Sunnanå hamn öster om Melleruds samhälle. Olika varianter av bansträckningar hade tidigare diskuterats men då dessa sträckningar blev fastlagda förstärktes tankarna på en järnväg för Dalslands inre och norra delar. Näringsidkare i Uddevalla såg gärna att handeln riktades mot deras hamn, och framförallt borde inte norska hamnar användas för dalslänningarnas produkter. Frågan diskuterades under 1870- och 80-talen och 1892 bildades Uddevalla-Lelångens Jernvägsaktiebolag (ULB) dominerat och lett av intressen från Uddevalla.

Lelångenbanan trafikerades 1895-1964 mellan Uddevalla och Bengtsfors, en sträcka på 89 kilometer. Järnvägen var smalspårig med spårvidden 891 mm. Detta var den vanligaste smalspårtypen i Sverige och kallades »trefotabanor« då spårvidden motsvarade tre svenska fot. Lelångenbanan förstatligades 1940. Banans sträckning motsvarar i princip sträckningen av länsväg 172 genom Färgelanda kommun idag. Järnvägen fick här, liksom på många andra platser stor betydelse för samhällsutvecklingen. Påtagligast i kommunen är framväxten av stationssamhällena och tätorterna Färgelanda och Högsäter (se även tätorternas framväxt). Delar av järnvägen finns bevarade på flera platser i kommunen (se bland annat kulturmiljön Torp, Ellenö, Ellenösundet i del 2). Förutom brofundament, banvallsträckningar, grindstolpar meter m finns stationshusen vid Nättjebacka, Ellenö, Ödeborg, Högsäter och Skällsäter kvar. I Högsäter står också stationsmagasinet kvar. Vid Nättjebacka, Sundsbron och i Ödeborg finns ombyggda före detta banvaktstugor. Stationshusen är idag privatbostäder och mer eller mindre ombyggda. De har i allmänhet kvar delar av den speciella utformning som präglade banans stationshus. Vid de olika järnvägarna byggdes i allmänhet typritade stationshus av olika storlekar karaktäristiska för respektive bana. Kännetecknande för stationshusen längs Lelångenbanan är bland annat de djupa takutsprången som även fungerade som perrongtak. Ritningarna till stationerna utfördes av arkitekt Eugen Thorburn, Göteborg 1892.

Industrialisering

Vattenkraft och god tillgång på skog som gav virke och bränsle räknas till de faktorer som haft en avgörande betydelse för den tidiga industriella utvecklingen. Därtill



Skala: 1:150 000
0 1 2 3 4 5 km

*Lelångebanans
sträckning genom
kommunen*

Källa: Forseaus Svante, Lelångenbanan

har bra transportmöjligheter varit en väsentlig lokaliseringfaktor för industrin.

Den industriella utvecklingen i Färgelanda kommun kan lite grovt indelas i tre perioder. Äldst är järnhanteringen, dels en kortare verksamhet vid 1600-talets mitt och sedan från 1700-talets första hälft till 1800-talets senare hälft. Nästa period omfattar de industrier som etablerades i kommunen vid 1800-talets slut och kring sekelskiftet 1900 och som kommit att dominera under en stor del av 1900-talet. De mest framträdande är textilindustrin i Stigen, Ödeborgs bruk och sågverket i Färgelanda. Den tredje och senaste perioden, som inleddes på 1970-talet, domineras av bilkomponenttillverkning. Vid sidan av de här nämnda industrierna har också funnits ett antal mindre företag från 1800-talet och framåt, främst i tätorterna Färgelanda och Högsäter.

Järnhantering

Den tidiga dalsländska industrin dominerades av järnhanteringen. Malmtillgången har varit begränsad men däremot var tillgången till skog och vattenkraft god. För att hushålla med skogen i Bergslagsområdet kom därför Dalslands brukshantering att baseras på förädlad av tackjärn från Värmland och Bergslagen. Genom den stora åtgången av träkol vid järnbruken uppstod ett hårt tryck på skogarna. Av rädsla för att helt utarma Bergslagens skogstillgångar strävade därför statsmakterna under 1600-talet mot att förlägga stångjärnssmidet till andra delar av landet. Skogarna i Bergslagen skulle istället reserveras för gruvbrytning och framställning av tackjärn, som sedan transporterades till andra skogsområden för att där smidas till stångjärn. Stångjärnet, smidbart järn uthamrat till stänger, kunde därför exporteras till utlandet.

Dalslands järnbruksepok kom att vara i cirka tvåhundra år. Efter en begränsad etablering av några få bruk på 1600-talet infördes under 1700-talet det så kallade manufaktursmidet dvs förädling av stångjärn till stål, spik, plåt mm, och flera nya bruk anlades. Efterfrågan av järn var under denna tid mycket låg. Dalsland som på 1740-talet producerade 700 ton/år hade 0,5 procent av världsmarknaden och Sverige som helhet stod för en tredjedel av världsproduktionen. Vid 1700-talets mitt hade den dalsländska bruksbygden sin största omfattning med ett tjugotal järnbruk. Vid 1800-talets början följde en svår kris för den svenska järnhanteringen orsakad av hårdnande konkurrens genom tekniska framsteg. Det nya engelska stenkolsjärnet blev både pris- och kvalitetsmässigt övermäktigt träkolsjärnet. Räddning-

en blev det så kallade Lancshiresmidet, infört först i landet på Bäckefors bruk av Carl Fredrik Waern, vilket tillsammans med näringsfrihetens införande gav den dalsländska brukshanteringen ännu en begränsad blomstringsperiod. Den så kallade bruksdöden, orsakad av nya tekniska metoder och strukturrationaliseringar, innebar dock det definitiva slutet för den dalsländska järnhanteringen vid 1870- och 80-talen. Några av de gamla järnbruken kom sedan att övergå till pappersmassa- och papperstillverkning, vissa för att senare sluta som enbart vattenkraftverk.

Vid 1600-talets mitt gjordes några tidiga försök till gruvdrift för att skapa en bruksrörelse baserad på egna malmförekomster. I Valbo härad bearbetades under 1640- och 50-talen järnmalmsförekomster vid bland annat gårdarna Jolsäter i Högsäters socken och Slättäng i Järbo. På båda ställen byggdes också masugnar upp för bearbetning av malmen. Brist på kapital och kunskap, dålig malmtillgång och krigshändelser innebar dock att både gruvdrift och masugnar nedlades efter några år.

Under 1700-talet anlades tre järnbruk inom nuvarande Färgelanda kommun. De två bruken Öxnäs (öster om Tängelanda, vid Valboån) och Rådanefors kom att utgöra en del av Uddevallaborgaren och rådmannen Jöns Kocks brukskomplex Källerö-Rådanefors-Öxnäs.

(Kollerö bruk låg vid Risån på gränsen mellan Västergötland och Bohuslän, mellan Vänersborg och Uddevalla). Det tredje, mindre bruket inom kommunens gränser var Bjuggfors bruk, i nordvästra delen av Färgelanda socken nära Bohusgränsen. Vid Sandviken finns här ett vattendrag mellan sjöarna Sandvikesjön och Strandsjön som nyttjades för ett järnmanufakturverk med tillverkning av knippjärn och spik. Produktionen var liten och lönsamheten blev dålig. Bruket existerade från 1760-talet till 1826. Efter nedläggningen försålades och förflyttades rättigheterna och inventarierna för att skapa stommen till det nystartade Munkedals järnbruk.

Öxnäs bruk anlades omkring 1730 som det första dalsländska järnmanufakturverket och kom att tillverka bland annat knippjärn, spik smidd plåt och stål. Försök gjordes även här att förse bruket med egna malmtillgångar. Brytning skedde förutom i den gamla Jolsätergruvan bland annat vid Stora Bön i Järbo, liksom på Håvestens ägor i Ödeborg. Myrmalm fanns i Järbo liksom sjömalms i Ragnerudsjön och Rådanesjön. Malmutvinningen upphörde dock efter några få år men bruket kom att leva vidare genom inköp av tackjärn från andra bruk.

Driften kunde hållas igång till 1867, de sista åren med enbart stångjärnssmide.

Ungefär samtidigt med Öxnäs och Kollerö startade Jöns Kock Rådanefors bruk vid ett vattenfall mellan Långhalmen och Rådaneshöjden i Ödeborgs socken vilket blev det mest livskraftiga och omfattande av 1700- och 1800-talens brukrörelser i kommunen.

Verksamheten gav här också upphov till en mindre samhällsbildning, vilket inte tycks ha varit fallet vid de andra bruken. Bruket startade sin produktion med ämnesjärn. Verksamheten kom sedan fram till nedläggningen 1895 att omfatta bland annat lancashiresmide, gjuteri, tillverkning av järnvägsvagnar och hästskosöm. Liksom på många andra järnbruk kompletterades produktionen med såg och kvarn. I Rådanefors har också funnits tegelbruk.

Från den äldre järnbrukstiden i kommunen finns få byggnader kvar. Inga verksamhetsbyggnader finns bevarade men däremot de före detta bruksherrgårdarna från bruken i Rådanefors (Rådanefors herrgård, cirka 1800) och i Öxnäs (1785). Spår och ruiner efter verksamhetsbyggnader finns dock vid strömfåran mellan Långhalmen och Rådaneshöjden och vid Valboån vid Öxnäs. Grundrester finns också efter Bjuggfors bruk. Dessutom finns det upptaget i fornlämningsregistret förekomsten av gruvhål och slaggförekomster bland annat vid Slättängen i Järbo och Ragnerudssjön.

Industrier från 1800-talets senare hälft och framåt. Liksom för 1700- och 1800-talets järnbruksrörelse i kommunen var även vattenkraften en betydelsefull faktor när textilindustrin etablerades i Stigen genom Stigens yllefabrik 1874 och när Ödeborgs bruk grundades 1898. På båda platserna blev industrin samhällsbildande och bruksorter växte fram. Stigen och Ödeborg är närmare beskrivna i del 2, kulturhistoriskt värdefulla miljöer då delar av samhällena utgör två utvärderade kulturmiljöer.

En viktig lokaliseringsfaktor för industrin från 1800-talets slut var utbyggnaden av järnvägsnätet. I Färgelanda kommun skedde detta genom tillkomsten av Lelångebanan 1895 (se kommunikationer). I anslutningen till järnvägen etablerades Ödeborgs bruk 1898 liksom Färgelanda sågverk 1906, vilka tillsammans med Stigens textilindustri varit de större industriföretagen i kommunen under en stor del av 1900-talet. Järnvägen betydde också mycket för etablerandet av en rad andra verksamheter, bland annat de jordbruksanknytna industrierna, mejerier och slakterier.

1960-talet innebar på flera sätt en genomgripande förändring av industri- och samhällsstrukturen i landet. Bilismen slog igenom på allvar, järnvägar lades, vägnä-

tet byggdes ut och bilindustrin expanderade. Flera av de tidigare stora industrigrenarna minskade också kraftigt. Utvecklingen är tydligt avläsbar i Färgelanda. 1964 lades Lelångebanan ner och ungefär samtidigt byggdes väg 172 ut med bland annat ny sträckning genom Färgelanda och norrut till Hjartsäter samt vid Ellenösundet där en nya bron byggdes. Verksamheten i Ödeborg och Stigen förändrades och sysselsättningen minskade. I Färgelanda lades mejeriet ner men sågverket levde vidare till 1990-talets början.

I Färgelanda och Bengtsfors uppfördes stora nya industrianläggningar för tillverkning av fordonskomponenter till bilindustrin. Bakgrunden var bland annat regionalpolitiska skäl och de nya industrierna kom att ersätta traditionella bruken och annan verksamheter. I Bengtsfors uppfördes Volvo Dalslandsverken i mitten av 60-talet för tillverkning av bilsäten. Anläggningen kom sedan att byggas ut ett antal gånger för att i början av 1990-talet övertas av Lear Seating. I Färgelanda uppfördes 1970 ett industrihotell vid vägkorsningen som bildats vid den nya sträckningen av väg 172 genom samhället. Samma år flyttade Volvo in med tillverkning av plastdetaljer. Verksamhet har sedan dess växt i stor omfattning. Fabriken har blivit Färgelandas ojämförligt största industri. Underleverantörssystemet svarar också, både i kommunen i övrigt liksom i Dalsland som helhet, för en stor andel av industriproduktionen.

Tätortsutveckling

Tätortsutbyggnaden i kommunen är en relativt sen företeelse. Det finns inga äldre större bybildningar. På 1890-talets ekonomiska karta framträder tydligt bilden av ett agrart präglat område. En bild som delvis kvarstår efter 1900-talets tätortsutbyggnad. Samhällena är få och små i jämförelse med många andra platser i landet.

Några faktorer har varit avgörande för den tätortsframväxt som ändå skett i kommunen. Förbättringen av kommunikationerna genom järnvägens tillkomst (Lelångebanan 1895) kan nog sägas vara den mest framträdande. Både Färgelanda och Högsäter har växt fram som typiska stationssamhällen. Även i Ödeborg var järnvägen av stor betydelse för etablerandet av Ödeborgs bruk med tillhörande bruksbebyggelse. Med järnvägen följde kring stationerna etableringar av olika mindre verksamheter som industri, handel, hantverk och hotell.

Före järnvägens tillkomst saknades tätortsbebyggelse vid de blivande stationerna Färgelanda, Högsäter och Ödeborg. Typiskt är också att de nya tätorterna kom

att växa fram vid sidan av de gamla bybildningarna vid kyrkorna, ett relativt vanligt fenomen. I Ödeborg växte det nya samhället fram cirka en kilometer väster om socknens gamla centrum vid kyrkan. Styrande var här också industrins lokalisering till Valboån vid Brattefors. I Färgelanda, som sedan gammalt varit ett kyrkligt centrum och huvudförsamling i sitt pastorat, kom stationssamhället också att växa fram ett stycke från kyrkplatsen. Förutom järnvägen kan sågverket och folkhögskolan här sägas vara samhällsbildande faktorer, vilka båda etablerades 1905 intill stationen.

Planen att etablera en folkhögskola i Dalsland finns dokumenterat från 1881 då frågan diskuterades på ett möte i Mellerud. 1905 bildades en folkhögskoleförening som tillsammans med landstinget och hushållningssällskapet kom att bli skolans ursprungliga huvudmän. Från början hade Mellerud ansetts som en självklar plats för skolan men eftersom de ledande männen var från Valbo härad beslöt man att skolan skulle förläggas till Färgelanda de första fem åren och därefter skulle man ta upp frågan på nytt. Skolan kom dock att bli kvar i Färgelanda. Nuvarande huvudman är Västra Göta-landsregionen.

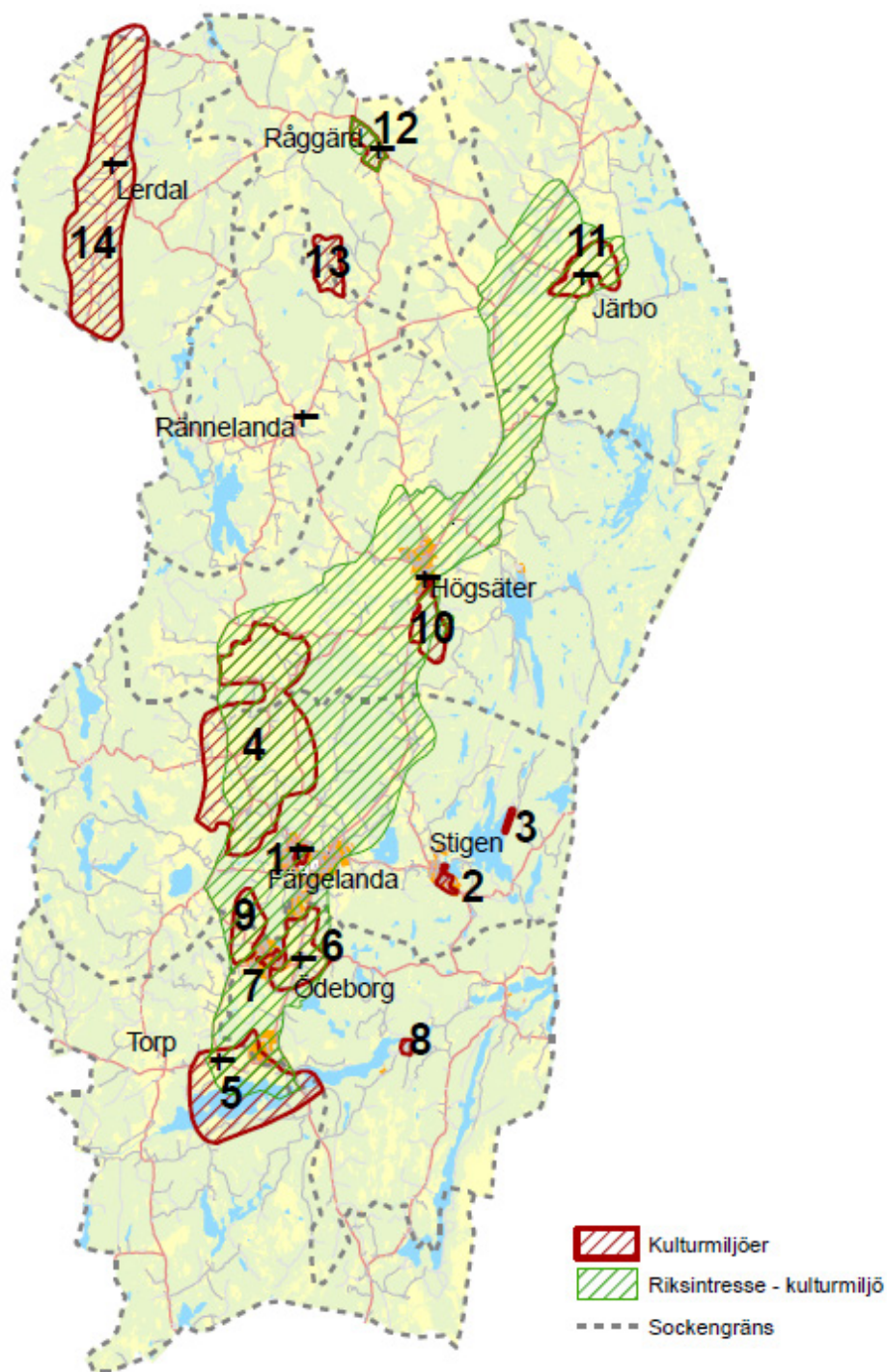
1905 startade skolan sin verksamhet i det så kallade bankhuset, en större träbyggnad vid Centrumvägen. »Bankhuset« är uppfört omkring 1902 och är en av få byggnader som finns kvar av Färgelandas äldre stations-samhällesbebyggelse. 1906 byggde folkhögskolan ett eget hus i närheten av »bankhuset«. Byggnaden användes från 1950 som realskola och revs 1970.

Folkhögskolan har efterhand utvidgat sin verksamhet och innefattar numera ett antal byggnader, uppförda från 1920-talet till 1990-talet i ett parkområde intill Lillån, öster om de ursprungliga byggnaderna intill Centrumvägen.

Stationssamhället Högsäter kom att växa fram ganska nära kyrkplatsen, men områdets egentliga centrum var i flera avseenden Tängelanda, som också hade rollen som central plats för hela Valbo härad. Vid Tängelanda fanns tingshus, gästgiveri, affär, läkare och apotek, och vid Valboån i närheten, på gamla Öxnäs järnbruks ägor, fanns kvarn, såg och garveri. När järnvägen drogs fram anlades först en station vid Tängelanda och hållplats vid Högsäter. Efter några år, 1900, skiftades dock förhållandet till förmån för det växande stationssamhället. Även Järbo och Skällsäter kan sägas vara ett exempel på centrumförskjutning då en mindre bebyggelsesamling med bland annat affärer och kvarn växte fram vid stationen vid Skällsäter cirka 1,5 kilometer väster om Järbo kyrka.

En annan betydelsefull lokaliseringfaktor för tätortsutbyggnad har naturligtvis också varit industrin. I kommunen är Stigen och Ödeborg typexempel på mindre bruksorter från 1900-talet. Industrins lokalisering har, som nämnts, också styrts av bland annat tillgången till energi i form av vattenkraft. I Ödeborg bildar Valboån ett fall vid Brattefors och i Stigen finns vattenfall i Lillån vid dess utlopp från Nyckelvattnet mot Björvattnet. Utvecklingen i Stigen och Ödeborg finns närmare beskrivna i avsnittet »Kulturhistoriskt värdefulla miljöer« då delar av samhällena utgör utvärderade kulturmiljöer.

Kulturhistoriskt värdefulla miljöer och riksintresseområden för kulturmiljövård



Kulturhistoriskt värdefulla miljöer

1. Kring Färgelanda kyrka
2. Stigens textilindustrisamhälle
3. Sommarstugor och gårdsbebyggelse vid Pipen, Nyckelvattnet
4. Del av Valbodalen
5. Kring Torp och Ellenösjön
6. Kring Ödeborgs kyrka och Håvesten
7. Ödeborgs brukssamhälle och museikullen med fornsalen
8. Sommarstugeområde vid Tegen, Östersjön
9. Kring Vrine och Ryk
10. Rösäter, Högsäters kyrka och prästgård
11. Järbo kyrka, Runnsäter och Vinnsäter
12. Råggårds sockencentrum
13. Dalgången vid Gässbo
14. Lerdalsälvens dalgång

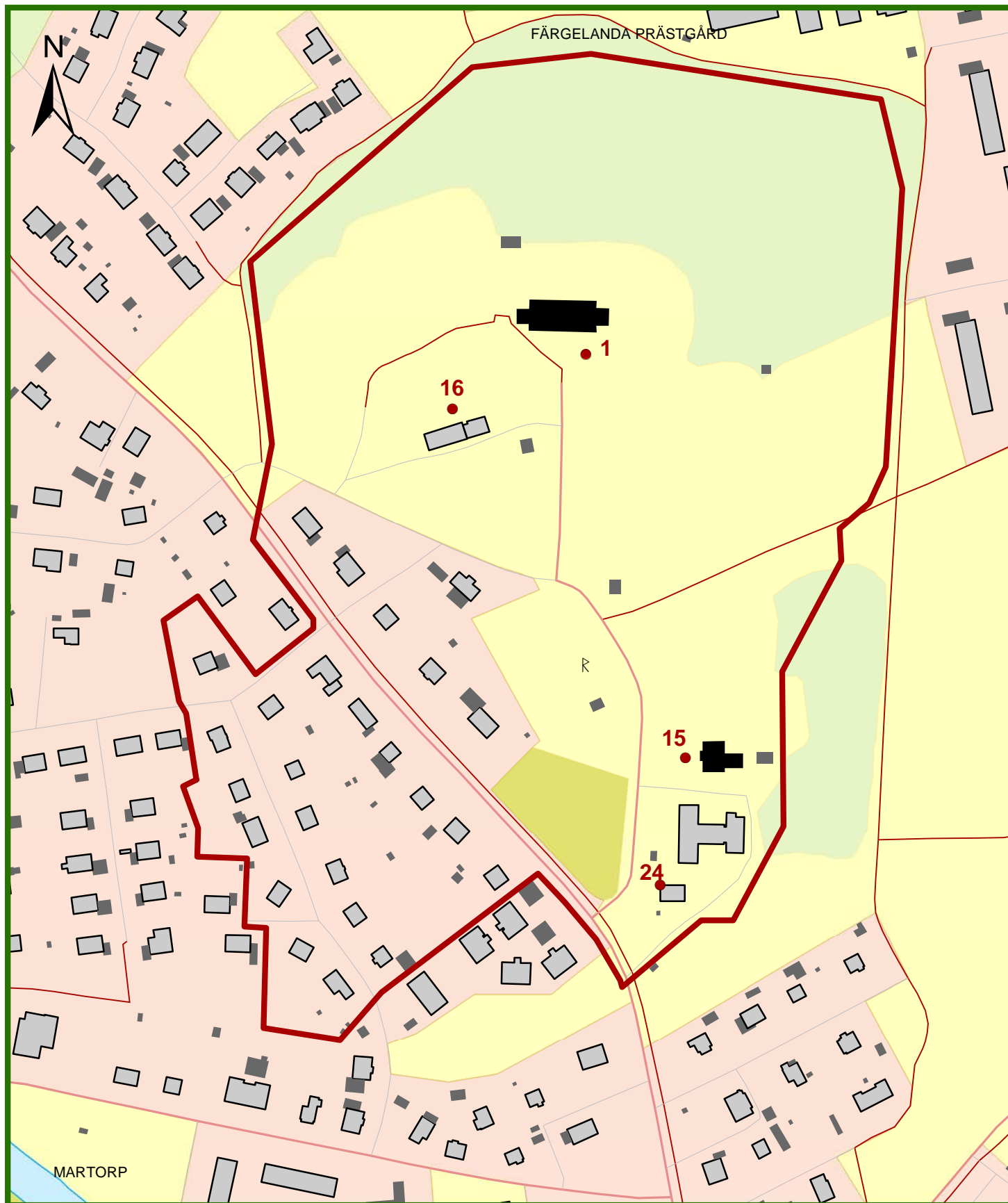
Färgelanda kommun har tidigare bebyggelseinventerats och varit föremål för kulturhistoriskt inriktade utredningar. I samband med detta har olika miljöer utvärderats som särskilt värdefulla. I flera fall bygger dessa utredningar på varandra och områdena har varit utpekade sedan tidigare.

Utredningarna har något varierande infallsvinklar och beroende på det har tyngdpunkten varierat i de olika beskrivningarna och avgränsningarna av miljöerna. Vissa områden är komplexa och speglar flera olika företeelser och har en djup historisk dimension. Andra är mer entydiga och representerar en avgränsad företeelse.

Vid översynen av detta kulturmiljöprogram har miljöerna i tidigare program åter bedömts. Arbetet har utgått från eventuella förändringar som har skett inom miljöerna. Om en kulturmiljös sammanhang inte längre är läsbart har miljön utgått. Detta har resulterat i att samtliga miljöer utom en kvarstår i det nu reviderade kulturmiljöprogrammet.

Inför planering av exploateringsåtgärder eller förändringar som berör de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska genomförande av miljökonsekvensanalyser övervägas. Miljökonsekvensanalyserna kan till exempel utgöras av analys av odlingslandskapet med hjälp av historiskt kartmaterial, en arkeologiskutredning eller en bebyggelseutredning.

1. Kring Färgelanda kyrka, Färgelanda socken

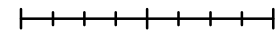


Kulturmiljö



Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter, se sockenvisa tabeller

0 25 50 100 Meter



1:3 000

Beskrivning/historik

Medeltida sockencentrum med kyrka, prästgård och skolbyggnader. Kyrkogård och parkliknande omgivningar. Tidstypisk villabebyggelse huvudsakligen från 1950- och 60-talen.



Gamla kyrkskolan.



Villor intill Hedekasvägen.

Före Lelängenbanans tillkomst 1895 var Färgelanda främst ett kyrkligt centrum utan tätortsbebyggelse. Färgelanda kyrka (1870) är belägen på en höjd och är vida synlig i trakten. Kyrkoherdarna Gustaf Eberhard Grund och Johan Ferlin utgjorde de drivande krafterna avseende kyrkans tillkomst. Den tidigare, medeltida, kyrkobyggnaden var belägen på kyrkogården söder om kyrkan. Platsen är markerad med ett träkors. Intill kyrkan finns prästgården (1838, 1860-tal) och söder om kyrkogården är den tidigare (gamla) kyrkskolan beläget. Intill denna finns den ombyggda »nya kyrkskolan« samt ett välbevarat mindre flerbostadshus med lärarbostäder (båda cirka 1930). Gamla kyrkskolan har en bevarad karaktär och ett historiskt värde som visar skolans tidigare nära koppling till kyrkan och som del av ett traditionellt sockencentrum med kyrka, prästgård och skola.

Väster om kyrkan breder ett större villaområde ut sig, bland annat längs Ferlins väg. Kulturmiljön innefattar en avgränsad del av villaområdet, längs Hedekasvägen, Ferlins väg och Aspvägen. Vid den senare bildar gatan

och husen en väl sammanhållen helhet och karaktäristisk gatubild.

Kulturhistorisk motivering

Central plats i bygdens historia med traditionellt sockencentrum. Kyrkans storlek och läge manifesterar också sin tids stora kyrkliga verksamhet kopplat till personhistoriken kring kyrkoherden Ferlin. Välbevarad prästgård som idag används som församlingshem och expedition.

De enskilda villornas ursprungliga karaktär är välbevarad och deras ursprungliga utformning är bevarad i varierande grad. Fastigheterna inom miljöavgränsningen tillskrivs ett kulturhistoriskt värde som helhet och är representativa för sin tid och bebyggelsekategori. Villabebyggelsens helhetsbild och karaktär är därför bevarandevärd.

Att tänka på inför framtida utveckling

- Tillbyggnader och andra ändringar ska utföras varsamt så att bebyggelsens karaktärsdrag inte förvanskas.
- Ny bebyggelse ska anpassas genom särskild hänsyn till områdets karaktärsdrag.

Utvärderade fastigheter

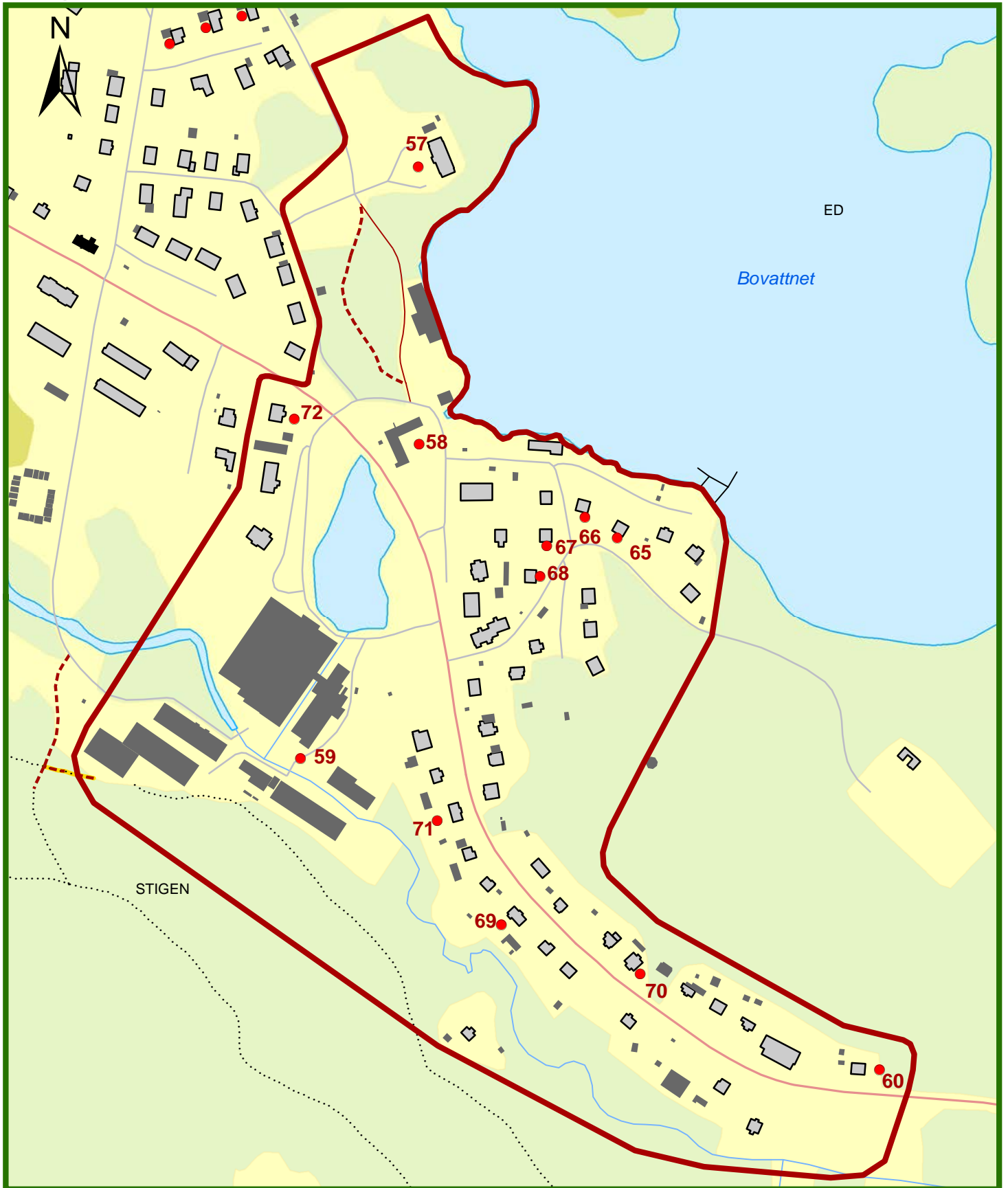
- Färgelanda Prästgård 1:1
- Färgelanda Prästgård 1:2
- Färgelanda Prästgård 1:2
- Färgelanda Prästgård 1:3II

Riksintresse

Miljön ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13, Valbodalen.

I samband med planering avseende förändringar som berör kulturmiljön ska aktuella värden i riksintresset beaktas. Exempel på värden i kulturmiljön »Kring Färgelanda kyrka« är kyrkomiljön kring Färgelanda kyrka. Kulturmiljöområdet kan dock innefatta ytterligare värden enligt riksintresset för kulturmiljövården vilket innebär att området bör undersökas närmare inför planläggning, exploatering eller förtätning.

2. Stigens textilindustrisamhälle, Färgelanda socken



Beskrivning/historik

Industri- och bostadsbebyggelse i mindre före detta bruksort (textilindustri). Industri- och kraftverksbyggnader från 1900-talets första hälft. Herrgårdsbyggnad från 1800-talet. Bostadsbebyggelse med mindre flerbostadshus och egna hem huvudsakligen från perioden 1920–60.

Textilindustrin i Stigen utvecklades under andra hälften av 1800-talet. Kring de fall Lillån bildar vid sitt utlopp från Nyckelvattnet och vidare mot Björvattnet fanns redan på 1600-talet sågar, mjölkvarnar och stampar (äldre typ av anläggning för krossning och sönderdelning av material, stampverk hade stor betydelse för den tidiga industrialiseringen). Två större gårdar har under lång tid dominerat området, Östra Stigen och Västra Stigen. Under 1800-talet omnämns vadmalsstamp, benstamp, färgeri- och väveriverksamheter vid Östra och Västra Stigen.

Som på många andra platser utvecklades också textilindustrin i Stigen genom så kallade förlagssystem. Principerna med förlagssystem bygger på att till exempel sömmerskor och vävare förses med material och utför sina arbeten i hemmen. Vid övergången till industri utförs sedan motsvarande arbete med maskiner i särskilda fabrikslokaler. Magnus och Maria Andersson på Östra stigen, »herrgården«, startade förlagsverksamhet i slutet av 1850-talet bland annat med spinning och sömnad. »Maria på Stigen« är känd för sitt stora engagemang och kunnande inom många områden, bland annat var hon en skicklig väverska och mönsterritare.

1874 etablerades Stigens yllefabrik under namnet firma Magnus Andersson. Förutom förlagsverksamheten byggdes först ladugården om till spinneri men 1879 uppfördes en särskild spinneribyggning med färgeri på fabriken nuvarande plats. Intill vattenfallet nedanför dammen fanns då också ett tegelbruk. Efterhand som verksamheten växte utökades fabriksbebyggelsen och tegelbruket försvann omkring sekelskiftet 1900. 1889 ändrades företags namn till Firma Stigens Yllefabrik, Västra Stigen inköptes och makarna Andersson överlät fabriken ett år senare till sina söner Hjalmar och Valdemar, direktör respektive disponent. 1895 omvandlades företaget till aktiebolag. Företaget var fram till 1928 i familjen Anderssons ägo. Östra och Västra Stigen kom under 1920-talet i annan privat ägo.

Företagets verksamhet kom under 1900-talet att präglas av både upp- och nedgångar. 1930 tvingades man att slå igen och cirka 150 personer blev arbetslösa. Driften återupptogs dock i mindre skala av den nybildade Svenska Yllekoncernen, en sammanslutning av mindre

textilföretag med syftet att rädda svensk ylleindustri och med huvudort i Borås. 1940-talet innebar en rejäl expansion och antalet anställda steg till närmare 500. Framgångarna fortsatte även på 1950-talet.

På 60-talet började problemen för svensk tekoindustri, vilket också kom att påverka utvecklingen i Stigen. 1966 sammanslogs Kilsunds AB och Svenska yllekoncernen AB till Saxylle-Kilsund med spinning koncentrerad till Stigen och vävning, beredning och administration till Borås. 1970 övergick fabriken i Stigen i Statsföretags och Eisers ägo varpå en tredjedel av de 245 anställda blev arbetslösa. 1977 blev Eiser ägare till hela den statliga så kallade tekogruppen och 1981 överfördes bland annat fabriken i Stigen till statliga Procordia. Efter flera statliga och kommunala försök, att rädda industrin i Stigen, bland annat genom investeringar i nya byggnader, lades den ner 1987 och cirka 125 personer blev arbetslösa. Efter nedläggningen har flera mindre verksamheter bedrivits i industrilokalerna, som också delvis stått tomma.

Ur ett Dalslandsperspektiv är Stigen landskapets enda exempel på en ort där textilindustrin fick ett betydande genomslag och blev samhällsbyggande. Stigens 1900-talshistoria överensstämmer med många andra mindre bruksorter där »bolaget« dominerat samhällslivet på de flesta plan och förutom fabriksbyggnader, magasin och kraftverk b l a uppfört ett flertal bostadshus. Liksom på många andra platser utvecklade industrin stora delar av sitt bostadsinnehav åren runt 1970. I Stigen sålde Saxylle-Kilsund i slutet av 1960-talet företagets bostäder till kommunen som sedan sålde vidare till privatpersoner.

Den utpekade kulturmiljön innefattar samhällets sydöstra del och kan indelas i tre särskilt framträdande områden.

* Delområde A utgörs huvudsakligen av själva fabriksområdet med industribyggnader och magasin dels från tiden omkring sekelskiftet 1900 och dels 1940-talet, båda expansiva perioder för företaget. Rakt igenom fabriksområdet rinner Lillåns vatten. Vid åns utlopp ur Björvattnet, norr om fabriken finns en välbevarad äldre kraftverksanläggning från 1910-talet. Mellan kraftverket och fabriken fanns den karaktäristiska så kallade fabriksdammen. Norr om fabriksområdet är Östra Stigen, »herrgården« belägen på en höjd intill Björvattnet. Av den ursprungliga gårdsanläggningen återstår huvudbyggnaden och söder om den en del av det före detta stallet, numera ombyggt till fabriksbyggnad. Själva herrgårdsbyggnaden är uppförd under 1820-talet och har senast genomgått en omfattande renovering



Delområde A.

på 1970-talet men har bevarat väsentliga delar av dess ursprungliga karaktär. Östra Stigen ägs och förvaltas sedan 1983 av en stiftelse. Delområde A innefattar också tre fastigheter väster om fabriksdammen som hört samman med företaget. Den sydligaste (Stigen 6:2) är en före detta direktörsbostad och den nordligaste (Stigen 7:35) har bland annat varit kamrersbostad. Mellan dessa fanns tidigare en byggnad med arbetarbostäder.

* Delområde B innefattar huvudsakligen tidstypisk bostadsbebyggelse från perioden kring 1940-talet. En expansiv period i Stigen då företaget uppförde flera mindre flerbostadshus på höjden öster om fabriken och Vänersborgsvägen. Här finns också tre egna hem från samma tid samt ett äldre bostadshus. Intill sjökanten finns en före detta tvättstuga, uppförd av företaget för anställda men även för övrig allmänhet.

* Delområde C utgörs av en rad med fem fastigheter, ursprungligen arbetarbostäder uppförda av företaget omkring 1920. Bebyggelsen längs Vänersborgsvägens södra del utgör en karaktäristisk bebyggelsemiljö och gatubild med husrader på båda sidor om vägen. Terrängen sluttar relativt kraftigt ned mot en bäckravin väster om vägen. Fastigheterna inom delområde C är belägna nedanför vägen i denna sluttning. Två av byggnaderna är lika varandra och innehöll ursprungligen en lägenhet



Delområde C.

om två rum och kök på varje våningsplan. De andra tre är också lika varandra och innehöll ursprungligen en lägenhet om ett rum och kök på varje plan. I övrigt är bebyggelsen längs den del av Vänersborgsvägen som ligger inom kulturmiljön som helhet av lite varierande utformning varav några fastigheter utvärderats som kulturhistoriskt värdefulla enskilda objekt.

Kulturhistorisk motivering

Sammanhållen helhet av 1900-talsbebyggelse, industri- och bostadsbyggnader, som speglar ett mindre industrisamhälles utveckling. Huvuddelen av bebyggelsen är i väsentliga delar välbevarad och är uppförd under perioden när textilindustrin expanderade och dominerade samhällsutvecklingen i Stigen. Miljön tillskrivs därmed ett industri- och socialhistoriskt värde. Inom miljön återfinns också en karaktäristisk gatubild och bebyggelsemiljö längs Vänersborgsvägen.

Att tänka på inför framtida utveckling

- Tillbyggnader och andra ändringar ska utföras varsamt så att bebyggelsens karaktärsdrag inte förvanskas.
- Ny bebyggelse ska anpassas genom särskild hänsyn till områdets karaktärsdrag.
- Spår från industrisamhällets verksamhet bör bevaras.

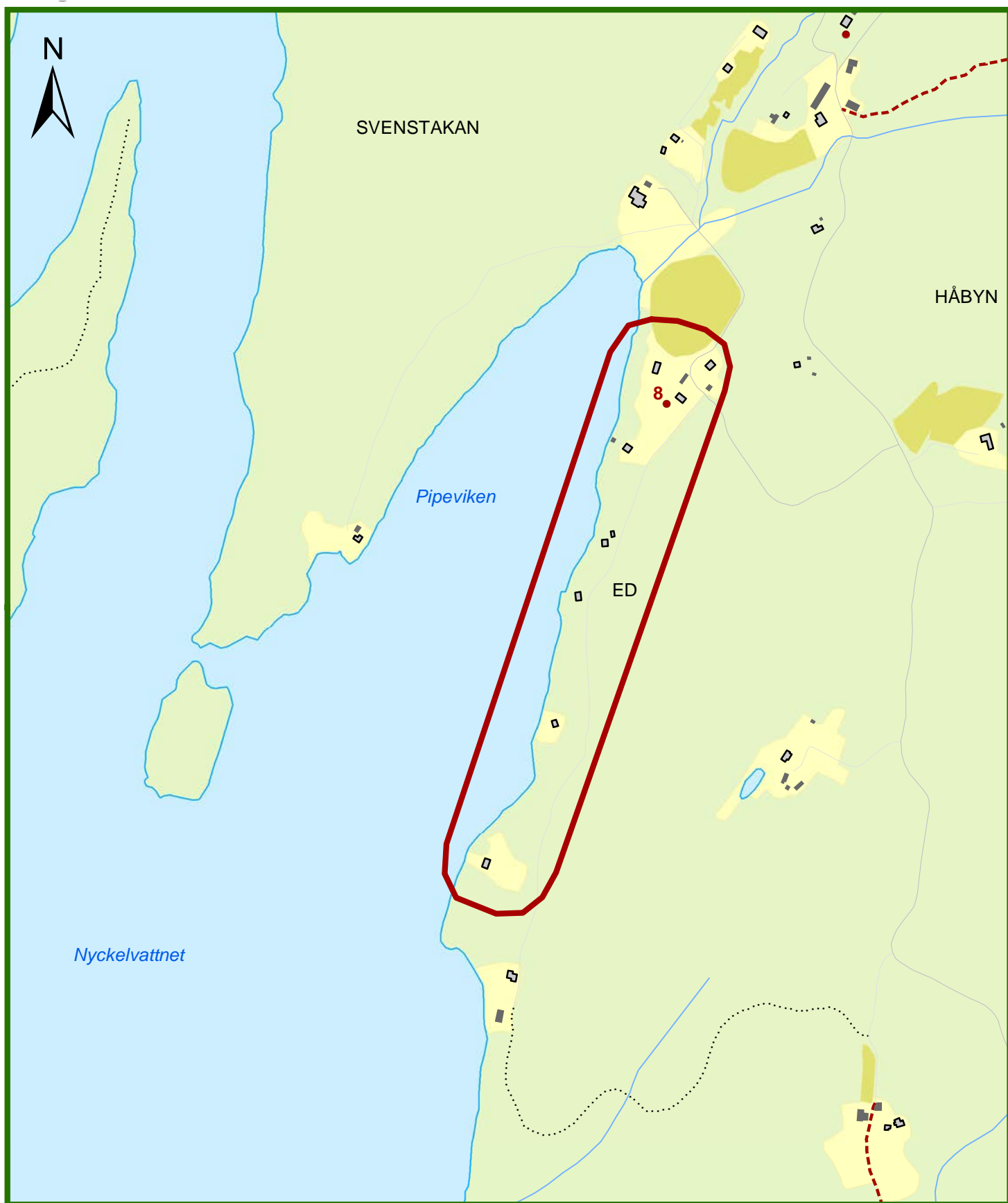
Utvärderade fastigheter



- Stigen 1:69
- Stigen 1:72
- Stigen 2:60
- Stigen 6:7
- Stigen 7:9, 7:10, 7:11, 7:12
- Stigen 7:28
- Stigen 7:30
- Stigen 7:33
- Stigen 7:35

Riksintresse

Miljön ingår inte i riksintresse för kulturmiljövården.

3. Sommarstugor och gårdsbebyggelse vid Pipen, Nyckelvattnet, Färgelanda socken



-  Kulturmiljö
 -  Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter, se sockenvisa tabeller
 -  Sockengräns
- 0 100 200 400 Meter
- Se även Kulturhistoriskt värdefulla miljöer och riksintresseområden för kulturmiljövård

Beskrivning/historik

Karaktäristisk och tidstypisk sommarstugebebyggelse intill äldre gård vid Pipeviken, Nyckelvattnet i Kroppefjällsområdet.

Kroppefjäll är en stor platå, cirka en mil bred och två mil lång som avskiljer jordbruksbygderna på Dalboslätten i öster och i Valbodalen i väster. Fjället sträcker sig över flera kommungränser och ungefär halva dess yta finns inom Färgelanda kommun. Längs Kroppefjälls östra och västra sidor finns markanta branter men mot norr och söder planar platån ut. Kroppefjällsområdet domineras av skog, sjöar och små dalgångar i nord-sydlig riktning. Uppe på själva fjället har funnits en del bosättningar, bland annat torpbebyggelse på 1800-talet och in på 1900-talet, varav det mesta idag är borta. Den kvarvarande glesa bebyggelsen domineras av fritidshus, antingen före detta torp eller senare tillkomna sommarstugor och är i huvudsak belägen i områdets utkanter där även viss bebyggelse för permanentboende finns.

Nyckelvattnet är en av kommunens större sjöar och är belägen i sydvästra kanten av Kroppefjällsområdet. I sjöns nordöstra del finns Pipeviken och gården Pipen med välbevarad gårdsbebyggelse från 1800-talets senare del och 1900-talets början. Pipen har ursprungligen legat under gården Ed längre söderut vid sjön västra sida. Till Pipen har hört Pipetorp, cirka 500 meter söder om gården. Pipens gårdsbebyggelse är numera avstyckad och brukas som fritidsfastighet.

Intill och söder om gården, längs stranden, finns en rad med sex sommarstugor på tomter avstyckade från Pipens marker. Stugorna, från 1960-talet, är tidstypiskt relativt enkelt utformade. Tillkomsten speglar företeelsen att sommarstugor började bli mer allmänt förekommande från 1940-talet och framåt. Ofta avstyckades tomter från gårdar på mark som hade liten betydelse för jordbruket.

Kulturmiljön utgörs av gården Pipen och raden med sommarstugor längs sjön. Det är en sammanhållen bebyggelsegrupp samtidigt som de enskilda byggnaderna är individuellt uppbyggda på naturtomter intill vattnet. Ombyggnad av stugorna har skett i varierad grad men stugorna har i stort välbevarad och ursprunglig utformning och karaktär. Stugornas ursprungliga funktion, som enbart sommarboende, är också bevarad. Ingen av sommarstugorna är utvärderade som enskilda kulturhistoriskt värdefulla fastigheter men de har stort värde för miljöns kulturhistoriska värde som helhet.



Kulturhistorisk motivering

Välbevarad och sammanhållen tidstypisk sommarstugebebyggelse, representativ för sin tid och byggnadskategori. Miljön speglar en viktig del av efterkrigstiden då sommarstugor blev en allmän företeelse. Representativt också för sommarstugebebyggelsen inom Kroppefjällsområdet.

Att tänka på inför framtida utveckling

- Tillbyggnader och andra ändringar ska utföras varsamt så att bebyggelsens karaktärsdrag inte förvanskas.
- Ny bebyggelse ska anpassas genom särskild hänsyn till den lokala byggnadstraditionen och områdets karaktärsdrag.

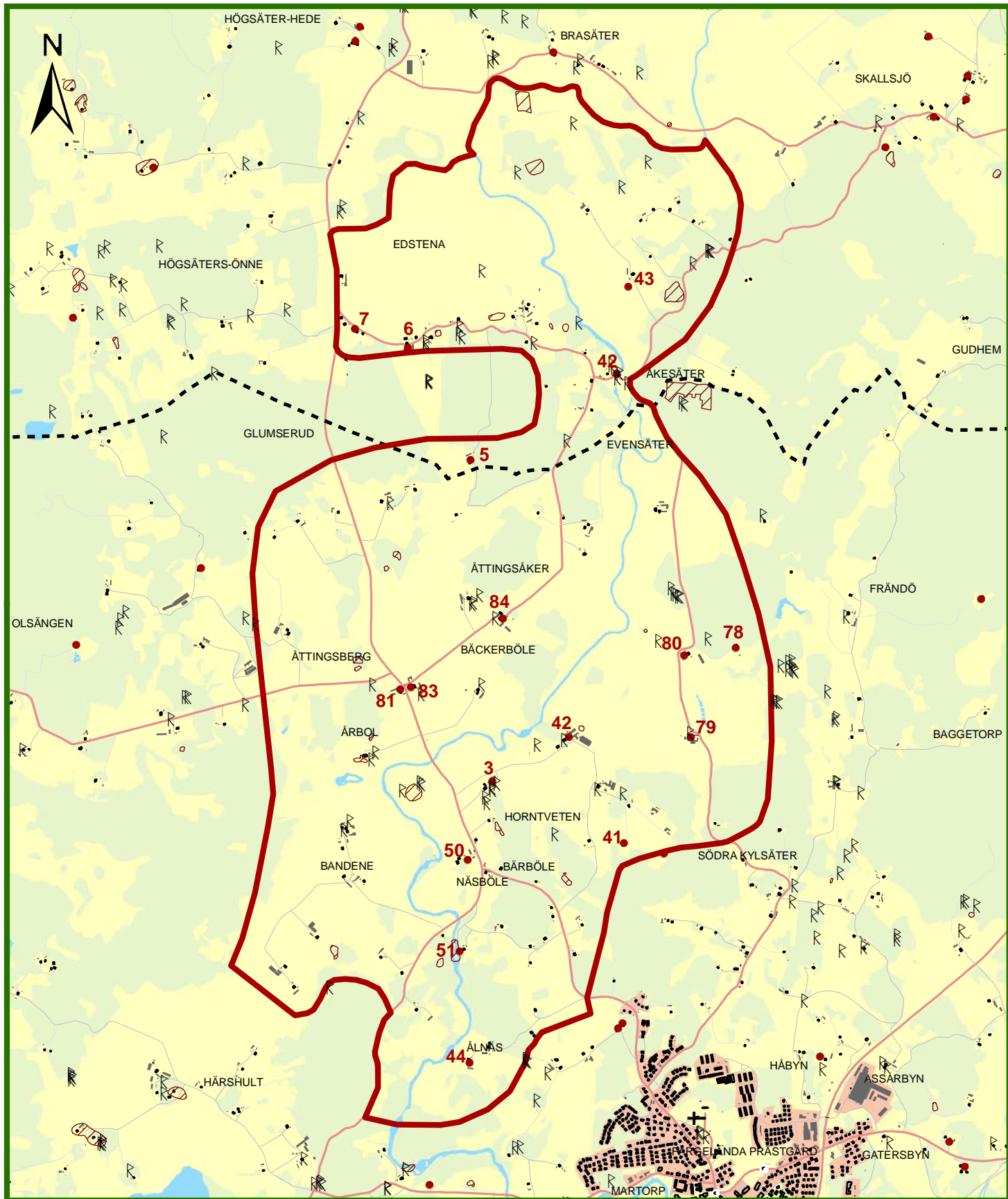
Utvärderade fastigheter

- Ed 1:35

Riksintresse

Miljön ingår inte i riksintresse för kulturmiljövården.

4. Del av Valbodalen, Färgelanda och Högsäters socknar



Kulturmiljö

--- Sockengräns

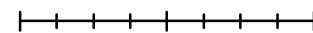
⌘ Fornlämning

• Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter, se sockensvise tabeller



Fornlämningsområde

0 340 680 1360 Meter



Beskrivning/historik

Stor och sammansatt miljö med fornlämningar och bebyggelsevärden i ett delvis böljande och kuperat odlingslandskap kring Valboån. Miljön avgränsas i norr av Valboåns krök sydost om Hede och följer därefter dalgången utefter ån och landsvägen för att avslutas i söder vid gårdarna Ålnäs och Ödegården.

Området har goda naturliga förutsättningar för jordbruk och är beläget i Valboåns dalgång, med dess delvis böljande och kuperade odlingslandskap. Kommunikationsstråken och bebyggelsen i Färgelanda kommun är koncentrerade till Valbodalen. Här finns de flesta kyrkorna, tätorterna och huvuddelen av jordbruksbebyggelsen. Gårdarna, som i allmänhet består av större brukningsenheter är ofta placerade i krönlägen, vilket ger landskapet en karaktäristisk prägel. På samma platser finns ofta fornlämningar från järnåldern, vilket antyder att gårdslägena kan ha en mycket lång kontinuitet. Av särskilt intresse är det ofta upprepade sambandet mellan gravfält och ortnamn med ändelsen –säter, en ortnamntyp som i Valbodalen har sin mest frekventa utbredning, här med betydelsen »säte«, »plats«, »ställe« och inte som i vissa andra områden fåbod.

Inom kulturmiljön finns spår från många olika tidsperioder vilka visar på människans långvariga nyttjande av marken i dalgången. Landskapsbilden är tilltalande med ett kulturlandskap kring Valboån som hålls öppet genom odling och bete. Carl von Linné reste genom Dalsland på 1700-talet och berättade att andelen åkermark i förhållande till slätterängar och gemensamma stora betesmarker var liten. Detta ser vi inte så mycket spår av idag då man under 1800-talets stora havreexpansion plöjde upp ängsmarkerna till åkermark. Gårdarna i området består ofta av större brukningsenheter och är väl spridda i landskapet, bybildningar är ovanliga. Gårdarna bildar ofta en sammanhängande bebyggelse med huskropparna vanligtvis placerade i en öppen fyrkant kring en rektangulär gårdsplan eller i vinkel mot varandra. Gårdsplanen inramas ofta av gamla lövträd eller ett stort vårdträd nära boningshuset.

Fornlämningsskulpturen är ganska jämnt spridd inom miljön och domineras av lämningar från järnåldern. Det är framförallt järnåldersgravar, både ensamliggande och samlade i stora fält som det vid Källarkullen (nära Åkesäter och Högen), vilket består av ett trettiotal högar och skeppsformiga stensättningar. Andra förhistoriska perioder såsom sten- och bronsålder är också representerade inom miljön i form av boplatssindikatorer, gravrösen och skålgropslokaler.

I den södra delen av miljön ligger Ödegården och

torpet Grönhult. Söder om Ödegården, beläget på en kulle, finns ett småskaligt odlingslandskap, upplappat med små tegar, betesmarker och ängar. Kullarna mellan åkrarna är bevuxna med gran, björk, al och enbuskar samt en hel del ek. Öppna, betade raviner löper från landsvägen som sluttar ned mot Valboån.

I det böljande odlingslandskapet vid Bandene bedrivs ett aktivt jordbruk med vallodling och spannmålsodling. Åkerlandskapet avgränsas i väster av skogsklädda berg, åkerholmar och slingrande vägar löper mellan gårdarna i krönlägen. Samma bebyggelselägen kan man se på skifteskartor från tiden 1700/1800. Då, liksom nu, fanns en mångfald av byggnader och gårdsenheter i området. I dag möter man ett uppdykat landskap som skapades då ängsmarker odlades upp under havreexpansionen på 1800-talet. Årenarna runt Valboån är öppna och välhävda. I sydväst finns vid Slätten två gårdar på ett mjukt krönläge. Bandene nämns skriftligt första gången 1378 i ett medeltida diplom. Enligt jordeboken 1540 bestod Bandene av två gårdar (skattehemman) om vardera ett mantal vilka var ovanligt stora hemman för bygden vid denna tid.

Landskapsbilden mellan Näsbole och Åttingsåker präglas av gårdarnas imponerande krönlägen och den slingrande Valboån som håller samman landskapet och gårdsbebyggelsen. Fram till 1828 låg gården Näsbole där Valboån gör en skarp krök litet längre norr om gårdens nuvarande läge platsen benämns »Näsbole gamla tomt«. Här finns några gravar från järnåldern men idag inga spår av den gamla bebyggelsen. Även Årbol, Horntveten, Bärbole, Bäckerbole och Olsängen är gårdar med monumentala lägen där den visuella kontakten mellan gårdarna och Valboån är påtaglig. Samtliga gårdar finns upptagna i den äldre jordeboken från 1540 och samtliga utom Horntveten och Näsbole var då frälsehemman. Vid Olsängen finns fossil åkermark.

Till kulturmiljöns centrala område hör också gårdarna Evensäter samt Norra och Södra Kylsäter. Landskapet präglas av ett modernt jordbruk med fullåkerskaraktär. Här finns så gott som inga rester kvar av ängs- och betesmarker då dessa odlades upp under 1800-talet. Ett undantag är dock delar av landskapsavsnittet mellan gårdarna Norra och södra Kylsäter, Baggetorp och Frändö där det fortfarande finns ett antal naturbetesmarker kvar. Ytterligare ett undantag är tomten på Norra Kylsäter vilken sköts som ängsmark. Norra Kylsäter har enligt den äldre jordeboken varit kyrkohemman och Södra Kylsäter benämns som säteri (sätessgård) och frälsehemman. Norra Kylsäter omges idag av gamla



Mangårdsbyggnaden på Södra Kysäter.

askar. Den visuella kontakten mellan gårdarna, över landskapet är påtaglig.

Inom kulturmiljön finns flera gårdar som tillmäts ett särskilt kulturhistoriskt värde. De har imponerande lägen och gårdsbyggnader med påkostad utformning. Bebyggelsemönstret är från tiden efter jordbrukets skiftesreformer vid 1800-talets mitt. Bebyggelsen på normalstora och expanderande gårdar förändrades då mot större regelbundenhet och symmetri, något som tidigare varit begränsat till frälse- och kronogårdar. Efter förebilder från i första hand herrgårds- och säterimiljöer men också från större prästgårdar och militära boställen kompletterades ofta manbyggnaderna med flygelbyggnader, vanligtvis en eller ett par bodar och en lillstuga. Bland mangårdsbyggnaderna i området förekommer såväl parstugor i två våningar som så kallade salsbyggnader. Exempel på denna typ av mer representativ gårdsbebyggelse är bland annat Näsböle och gårdarna Norra och Södra Kysäter. Till de senare hör också det bevarade torpet Kroken.

Gårdslägena efter vägen från Västra Edstena över Norra Edstena till Edstenafors har en annan karaktär jämfört med gårdarna i krönlägen. Gårdarna ligger i slutningen på norra sidan av en bergshöjd. Här finns blockrika betesmarker som sluttar i nordlig riktning ut

mot de stora åkermarkerna. Norra Edstena har nästan en bykaraktär p.g.a. de många ekonomibygnaderna runt gårdarna. I slutet av 1700-talet började bönderna i Norra Edstena bryta upp små åkerteigar i de stora ängsmarkerna norr om byn. På skifteskartor kan man också se att en stor samfällad mosse helt uppodlades under 1800-talet.

Vid Edstenafors och Valboån finns en stenvalvsbro från 1830-talet som tillsammans med intilliggande kvarnbyggnad är av industri- och kommunikationshistoriskt intresse. Bron är utvärderad som kulturhistoriskt värdefull i läns museets broinventering (1978).

Vägen från Edstenafors mot Högsäter går uppe på ett höjdparti/moränås. Här fanns det enligt 1890-talets ekonomiska karta många små torp och backstugor under 1800-talet. Vid en av dessa platser »Domhalla« fanns det då både ett torp och en backstuga. Av detta återstår idag endast några byggnadsgrunder, en jordkällare och ett område med välvda, avlånga åkerteigar. Vägen passerar Åkesäter och Högen som ligger på kullar nedanför och väster om denna höjdrygg. Kring Åkesäter och Högen finns fornlämningar, gårdsbebyggelse och öppet odlingslandskap i en bygd som delvis har karaktären av skogsbygd. Vid Åkesäter finns också en välbevarad dalslandsstuga.

Kulturhistorik motivering

Lång agrarhistorisk kontinuitet. Tilltalande och öppet kulturlandskap kring Valboån med levande jordbruk. Stor mängd fornlämningar med dominans från järnåldern. Karaktäristiska bebyggelselägen med lång kontinuitet. Välbevarad och representativ gårdsbebyggelse.

Att tänka på inför framtida utveckling

- Tillbyggnader och andra ändringar ska utföras varsamt så att bebyggelsens karaktärsdrag inte förvanskas.
- Ny bebyggelse ska anpassas genom särskild hänsyn till områdets karaktärsdrag.

Utvärderade fastigheter

- Bärböle 1:1
- Edstena 1:4
- Edstena 1:15, 1:22
- Edstena 4:38
- Horntveten 1:14
- Horntveten 1:14
- Horntveten 1:14
- Horntveten 1:16, 1:14

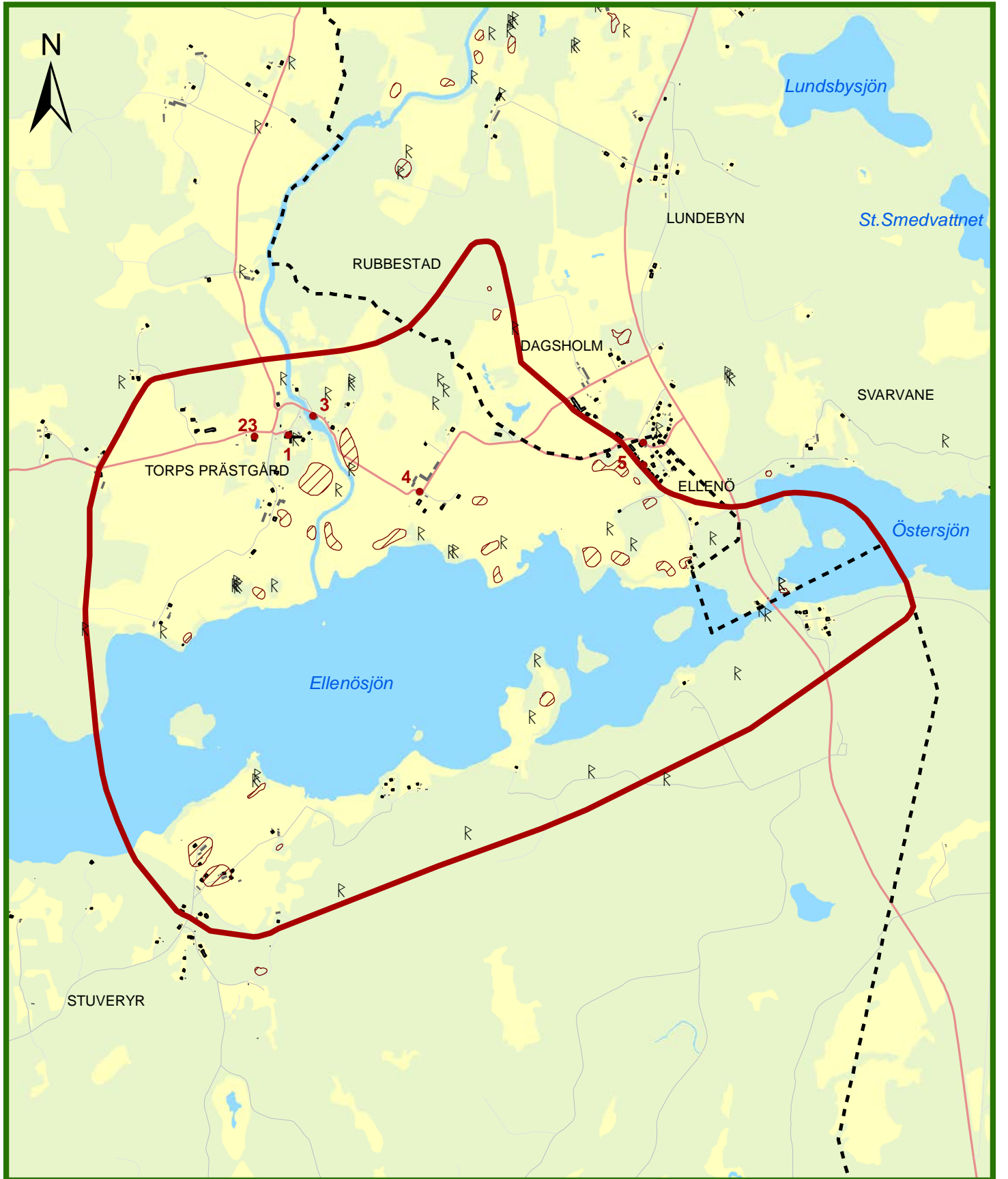
- Norra Kylsäter 1:2
- Näsböle 1:1
- Näsböle 1:2
- Södra Kylsäter 2:5
- Södra Kylsäter 2:8
- Åkesäter 1:14
- Åkesäter 1:17
- Åttingsberg 1:13
- Åttingsberg 1:16
- Åttingsåker 1:2

Riksintresse

Miljön ingår till stor del i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13 Valbodalen.

I samband med planering avseende förändringar som berör kulturmiljön ska aktuella värden i riksintresset beaktas. Exempel på riksintressevärden i kulturmiljön »Del av Valbodalen« är gårdsbebyggelse från 1800-talet, gravfält och fossil åkermark. Kulturmiljöområdet kan innefatta ytterligare värden enligt riksintresset för kulturmiljövården vilket innebär att området bör undersökas närmare inför planläggning, exploatering eller förtätning.

5. Kring Torp och Ellenösjön, Torps och Ödeborgs socknar




0 250 500 1 000 Meter

 Kulturmiljö

 Sockengräns

R Fornlämning

 Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter, se sockenvisa tabeller

 Fornlämningsområde värdefulla miljöer och riksintresseområden för kulturmiljövård



Vy över Ellenösjön

Beskrivning/historik

Stor och sammansatt miljö med fornlämningar, odlingslandskaps- och bebyggelsevärden. Miljön innefattar större delen av Ellenösjön med intilliggande områden norr, söder och öster om sjön. I avgränsningen ingår en del av Valboån och dess utlopp i Ellenösjön, området kring Torps kyrka och Ellenö gård, södra stranden av sjön med Stuveryr samt Ellenösundet. Koncentration av fornlämningar, främst stenåldersboplatser, längs Ellenösjöns norra strandkant. Spåren efter ett för Dalsland storskaligt herrgårdslandskap i norr och i söder ett småskaligt utmarkslandskap med övergivna torpmiljöer. Kommunikationshistoriskt intressant område vid Ellenösundet med olika broar, vägenerationer och del av den nedlagda Lelångenbanan.

Ellenösjön ligger i en öst-västlig dalgång genom vilken Valboån rinner till västerut mot havet och Munkedal vid Saltkällefjorden. Genom Ellenösundet förenas Ellenösjön med Östersjön som utgör dalgångens fortsättning österut. De båda sjöarna utgör en del av det större havssund som för cirka 10 000 år sedan sträckte sig från nuvarande Munkedal in mot Väneren. På nordsidan passerar också Valboån nära Torps kyrka och har

sitt utlopp i sjön cirka 800 meter söder om kyrkan vid det så kallade Åoset ett äldre namn på åmynning. Kyrkoplatsens ålder är osäker, den nuvarande kyrkan är uppförd på 1750-talet och har eventuellt haft en medeltida föregångare på samma plats. Strax väster om kyrkan finns prästgården med en välbevarad äldre tiondebod.

Fornlämningsskildern i området är sammansatt och domineras av flintfynd av äldre och yngre stenålderskarakter, längs Ellenösjöns norra strandkant. De äldsta inslagen härstammar troligen från tiden då sjösystemet hade förbindelse med västerhavet för cirka 9000 år sedan. Även bronsåldern kan anas i området och ett dominant inslag i området är Dalslands näst största gravröse, den så kallade jättegården, belägen cirka en kilometer norr om Ellenö gård. Ytterligare ett röse från bronsåldern ligger strax söder om Ellenösjön. Järnåldern är också rikt representerad i området med framförallt gravlämningar som finns både intill stenålderslämningarna och utanför dessa i lite mer höglänt terräng

På norra sidan av sjön vid Valboåns mynning, runt storgårdarna Ellenö och Dagsholm (numera konferensanläggning och golfbana), och längs med dalen vid Hedenstorp öppnar sig ett storskaligt odlingslandskap med

stora sammanhängande åkermarker som brukas ända ned till sjön. Områdena längs med sjöstranden utgörs idag av välbetade och öppna strandängar med höga naturvärden. På de torrare backarna ovanför strandängarna finns vackra blandlövhagar med bland annat stora ekar och det är på och kring dessa kullar som boplatser och gravar är belägna.

På södra sidan av sjön höjer sig branta berg och mellan dessa finns områden med ett småskaligt, öppet odlingslandskap med välbetade betesmarker. Idag är det främst runt Stuveryr som ett aktivt jordbruk finns kvar. Enligt *Ortnamnen i Ålvsborgs län* betyder namnet stugan (stuva, stova) på en röjning i skogen och 1540 fanns här enligt den äldre jordeboken ett skattehemman. I området finns stenåldersboplatser samt gravar från bronsåldern, så kallade rösen. I detta skogiga, höglänta område fanns det under 1800-talet en mängd torp som etablerades på utmarken. Idag är det endast namnen på kartan som minner om denna torpbebyggelse. Men man kan fortfarande finna spår efter åkerlappar, jordkällare och ett stort vårdträd på platsen för torpen

Vid platsen för Åseruds gamla tomt, en udde som sticker ut i sjön, finns ett välbevarat och tilltalande odlingslandskap. Åserud nämns skriftligt i jordeboken från 1696 och var då ett ej skattelagt frälsetorp på Dagsholms ägor. Torpet övergick i början av 1700-talet till en gård om 1/8 mantal. Den siste arrendatorn flyttade härifrån 1887. Enligt ekonomiska kartan från 1890-talet fanns här en gård med en mosaik av små åkertegar, slätterängar och lövskog. Idag kan man i det välbetade området, vilket även har höga naturvärden, se spåren efter gårdens bebyggelse och markanvändning. Spår av gamla stengärdesgårdar, husgrunder, odlingsrösen och gamla åkertegar finns fortfarande kvar.

Ellenö gård är den största av de få herrgårdsanläggningarna i Färgelanda kommun. Vid 1500-talets mitt fanns betydande delar av den dalsländska frälsejorden (adelns jordinnehav) i anslutning till Valbodalen och då främst i socknarna, Färgelanda, Torp och Ödeborg. Efter hand kom merparten av frälsejorden att övertas av självägande bönder. Ellenö, eller Elne (äldre stavning), är omnämnt åtminstone sedan 1400-talet har ägts av flera kända adelsläkter, en period t o meter av kung Karl XIV Johan. Huvudbyggnaden (1806) är belägen i ett krönläge med ekonomibygnaderna samlade i sluttningen norr om denna. Gården omges vackra gamla lövträd och av uppodlad åkermark med raka vägsträckningar orienterade mot huvudbyggnaden. Ellenö gård historia är innehållsrik, alltifrån en eventuell tidig medeltida föregångare, en gårds- eller försvarsanlägg-

ning på Husön vid stranden söder om dagens gårdsanläggning. Vid sekelskiftet 1900 fanns här, förutom ett stort jordbruk, lanthushållsskola, mejeri, tegelbruk, och en kvarn vid fallet strax norr om kyrkan. På platsen kvarstår fortfarande i drift ett mindre vattenkraftverk, sannolikt från 1900-talets början.

Vid Ellenösundet sluttar bergssidorna på flera ställen brant ner mot vattnet och ger en karaktäristisk inramning till den natursköna platsen. Det smala sundet har troligen sedan lång tid utgjort ett naturligt läge för kommunikation över de långsträckta sjöarna. Över sundet leder dagens huvudväg genom Färgelanda kommun och västra Dalsland, väg 172, på en bågbro av betong från 1965. Intill den moderna vägen slingrar sig den äldre landsvägen, bland annat med vägräcken uppburna av stenpollare, längs branterna på båda sidor om sundet och över en lägre äldre fackverksbro av nitade plåtkar från 1887. Som större landsväg tycks dock denna sträckning vara relativt sent tillkommen, från mitten av 1800-talet. Huvudvägarna från Valbodalen söderut mot Bohuslän och Uddevalla var tidigare vägen via Torps kyrka till Valbo-Ryr och västerut till Munkedal samt vägen söderut från Rådanefors längs sjön Långhalmens västra sida. De båda landsvägsbroarna tillmäts ett särskilt kulturhistoriskt värde och den äldre är utvärderad i läns museets broinventering (1978).

Vid sundet finns också stora fundament efter en järnvägsbro. Uddevalla-Lelångenbanan (ULB) trafikerades 1895-1964 mellan Uddevalla och Bengtsfors. Det var en smalspårig (891 mm), ursprungligen privatbana, som förstatligades 1940. Banans sträckning motsvarar ungefär väg 172, centralt genom det område som idag är Färgelanda kommun. Järnvägen fick, liksom på många andra platser stor betydelse för samhällsutvecklingen (se även avsnitten kommunikationer, industrialisering och tätortsutveckling).

Banvallen efter Lelångenbanan finns bevarad på flera sträckor i kommunen. Vid Ellenösundet finns intressanta banvallssträckningar på båda sidor av vattnet. På sydsidan finns bland annat några bergskärningar och på nordsidan stängselstolpar längs banvallen. Bland annat för att hålla betande djur borta var järnvägarna tidigare inhägnade med staket och grindar. Där den gamla landsvägen och järnvägen möttes finns en före detta banvaktstuga, nu privatbostad. Platsen vid Ellenösundet benämns också Sundsbron och en skylt med detta namn finns bevarad på huset. Ursprungligen skötte varje banvakt en sträcka av cirka 5 kilometer av järnvägen, en vanlig norm vid enskilda järnvägar i Sverige. Längs Lelångenbanans 89 kilometer fanns så-

ledes arton banvaktstugor uppförda efter typritningar, liksom stationshusen. I anslutning till den avgränsade kulturmiljön, cirka en kilometer norr om Ellenösundet finns Ellenö före detta stationshus bevarat, även denna privatbostad idag.

En betydelsefull del av godstrafiken vid Ellenö utgjordes av massaved som tippades i vattnet från sundsbron för att flottas till Munkedals bruk. Spår efter flottning över Östersjön och Ellenösjön finns bland annat i form av en enkel kajanläggning vid Östersjöns östra ände, nära gården Blåhakerud. Vid Ellenösundet, öster om dagens vägbro, finns ett betongfundament för tippning av timmer ned i sjön. Ungefär vid denna plats var också föregångaren till 1887 års landsvägsbro belägen, en tullbro av trä och på sundets norra sida fanns en brovaktarstuga.

Kulturhistorisk motivering

Geologiskt intressant område med tilltalande landskapsbild, naturvärden och stort historiskt innehåll från tidiga stenåldersbosättningar till modern tid. Koncentration av fornlämningar, kyrkplats, framträdande herrgårdsanläggning samt kommunikationspunkt med ett flertal komponenter som åskådliggör utvecklingen av väg- och järnvägsanläggande, inklusive brobyggnad. Innehållsrikt odlingslandskap med stora kontraster; i norr finns spåren av ett magnifikt herrgårdsjordbruk, vilket är ovanligt i kommunen, och i söder ett småskaligt jordbruk med spåren efter 1800-talets torpetablering på de stora utmarksområdena.

Att tänka på inför framtida utveckling

- Tillbyggnader och andra ändringar ska utföras varsamt så att bebyggelsens karaktärsdrag inte förvanskas.

- Ny bebyggelse ska anpassas genom särskild hänsyn till områdets karaktärsdrag och naturvärden på platsen.
- Spår från äldre kommunikationsleder vid Ellenösundet bör bevaras.

Utvärderade fastigheter

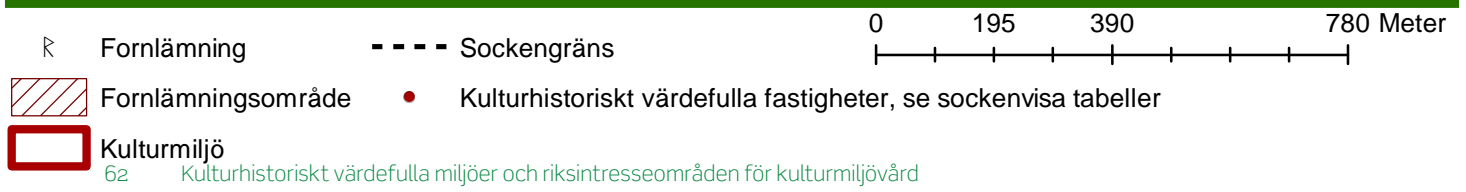
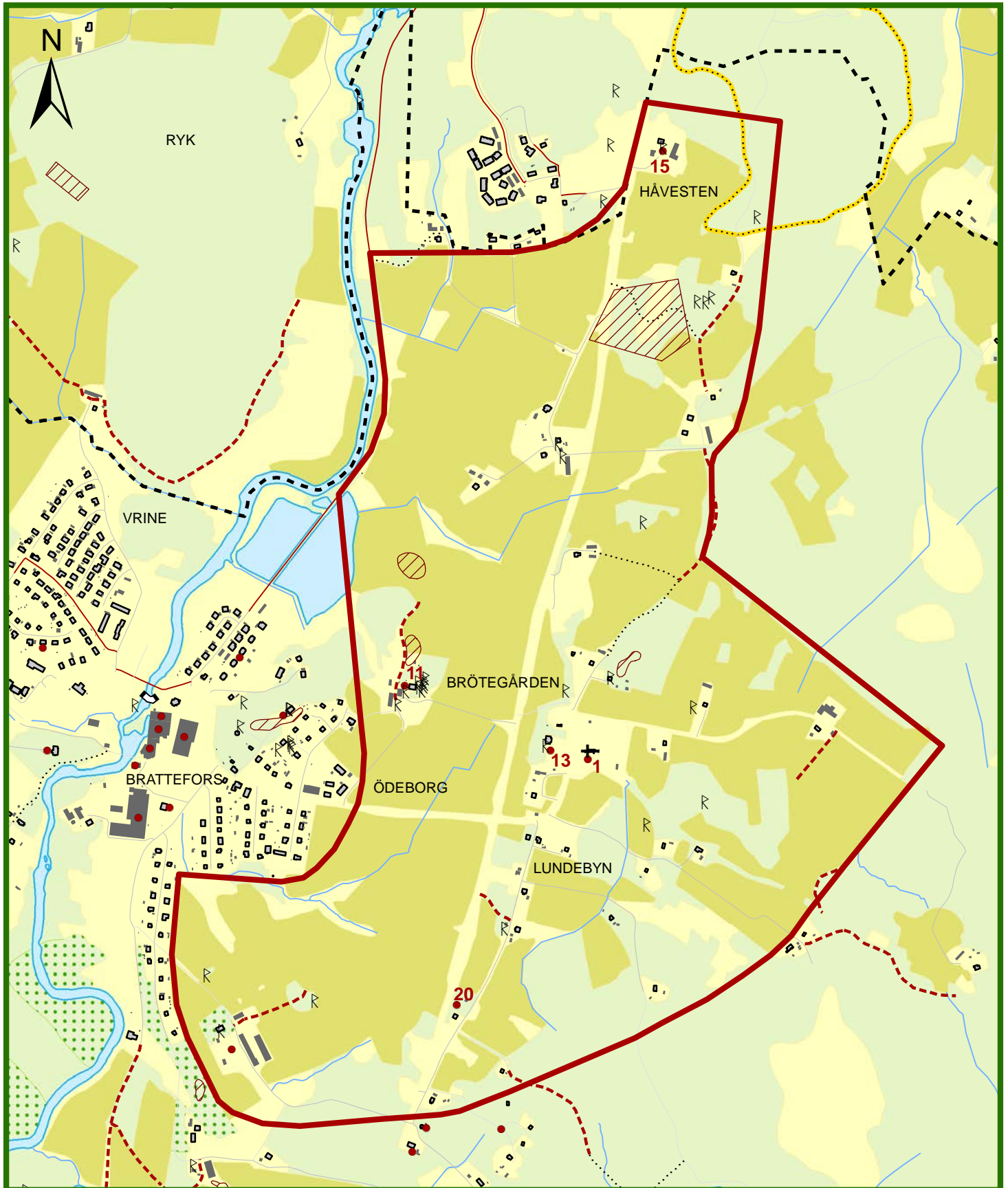
- Torps Prästgård 1:17, 2:1
- Ellenö 1:1
- Ellenö 1:1
- Ellenö 4:6
- Torps Prästgård 1:7

Riksintresse

Miljön ingår delvis i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13 Valbodalen.

I samband med planering avseende förändringar som berör kulturmiljön ska aktuella värden i riksintresset beaktas. Exempel på riksintressevärden i kulturmiljön »Kring Torp och Ellenösjön« är stenåldersboplatser, äldre vägstäckningar och kyrkomiljön vid Torps kyrka. Kulturmiljöområdet kan innefatta ytterligare värden enligt riksintresset för kulturmiljövården vilket innebär att området bör undersökas närmare inför planläggning, exploatering eller förtätning.

6. Kring Ödeborgs kyrka och Håvesten, Ödeborgs socken



Beskrivning/historik

Kulturmiljö med fornlämningar, medeltida kyrkplats med kyrka och före detta skolhus, odlingslandskap med jordbruksbebyggelse. Miljön innehåller viktiga delar av Valbodalsens långa bebyggelsehistoria och är ett av dalgångens centrala områden.

Området har goda naturliga förutsättningar för jordbruk och är beläget i Valboåns dalgång, med dess delvis böljande och kuperade odlingslandskap. Kommunikationsstråken och bebyggelsen i Färgelanda kommun är koncentrerade till Valbodalen. Här finns de flesta kyrkorna, tätorterna och huvuddelen av jordbruksbebyggelsen. Gårdarna, som i allmänhet består av större brukningsenheter är ofta placerade i krönlägen, vilket ger landskapet en karaktäristisk prägel. På samma platser finns ofta fornlämningar från järnåldern, vilket antyder att gårdslägena kan ha en mycket lång kontinuitet.

Området som utgör den här beskrivna kulturmiljön är ett kuperat och öppet odlingslandskap som avgränsas av Valboån i väster och ett större skogsområde i öster. Det är representativt för Valbodalen och domineras av Ödeborgs kyrka och Håvestens gravfält. I norr är odlingslandskapet präglad av 1800-talets moderniserade jordbruk och här har de gamla ängsmarkerna dikats ut. Mellan norra Håvesten och Bröttegården öppnar sig ett åkerlandskap där öppna diken dominerar. Insprängt mellan gårdskullar och åkermarken finns raviner och torrbackar vilka utgör tilltalande inslag i det böljande odlingslandskapet. Det är ofta på dessa platser som fornlämningarna ligger.

Den gamla landsvägen löper mellan husen på kullen där gårdarna i Håvesten är belägna. Runt gårdarna finns äldre grova lövträd bland annat en mycket gammal vidkronig ek vid en damm i öster. En hålväglignande stig leder nedåt, mot Valboån, i västlig riktning mellan gårdarna. I söder avslutas området av Bröttegårdens och Stora Ödeborgs framträdande gårdsbebyggelse i krönlägen. Idag präglas landskapet här av ett modernt jordbruk. Gårdstomterna omges och inramas av vackra gamla lövträd och vägar slingrar sig fram i landskapet. Ursprungligen låg gårdarna Stommen, Bröttegården och Ödeborg samlade runt kyrkan i en lös byform.

Ödeborgs kyrka har medeltida delar, enligt vissa uppgifter från 1200-talet. Senare tillbyggnader är bland annat koret och den östligaste delen från 1699 och tornet från 1773. Vid den traditionella kyrkplatsen finns bland annat en före detta skolbyggnad från 1880-talet som även inrymt lärarbostad. Vägen mellan kyrkan och den före detta skolbyggnaden är en äldre sträckning av huvudvägen genom området och föregångare till nu-



Vy över Bröttegården, foto Håkan Larsson.



varande länsväg 172. Den äldre landsvägen leder på ett karaktäristiskt sätt längs krönet på en moränås. Söderut längs vägen finns jordbruksbebyggelse med åkermarken i de soliga västsluttningarna ned mot Valboåns dalgång. Boningshusen avdelas från ekonomibyggnaderna av den gamla vägen och gårdarna inramas ofta av vackra gamla ekar. Öster om kyrkan vidgar sig ett småskaligt landskap och på en liten kulle i öster ligger gården Hamnebacka som vetter mot Kroppefjäll.

Fornlämningarna i området är huvudsakligen samlade i gravfält. Det vid Håvesten, Ättehögs kullen, är ett av kommunens större och innehåller högar, stensättningar, resta stenar och domarringar. »Ättehögs kullen« är på 1890-talets ekonomiska karta markerad som granskog. Här finns rester av en åkerteg vilken även finns redovisad på 1890-talskartan. I norr och väster finns rester av en stengärdesgård och sluttningen är på sina ställen i väster svagt terrasserad. Intill Bröttegården finns hållristningar och förhistoriska boplatser.

Av välbevarad gårdsbebyggelsen inom området märks särskilt gården Ängarna i norra delen av området samt Bröttegården och Stora Ödeborg i söder. De senare är



belägna i för Valbodalen karaktäristiska krönlägen. På Brötegården finns ett mindre gårdsmuseum med föremål från gården och bygden. Gårdarna vid Håvesten, Brötegården, Stommen (vid kyrkan) och Stora Ödeborg är belagda sedan 1500-talet och belyser områdets kontinuerliga bebyggelsehistoria.

Kulturhistorisk motivering

Miljön representerar viktiga delar av Valbodalens långa bebyggelsekontinuitet och är ett av dalgångens centrala områden vilket innefattar en flertusenårig kontinuitet av odlade i Valboåns dalgång. Samtidigt har moderniseringen av jordbruket under framför allt 1800-talet satt sina avtryck i markanvändningen och bebyggelsen. Den långa bebyggelsehistorien avspeglas i miljön genom närheten mellan fornlämningarna, den medeltida kyrkplatsen och gårdsbebyggelsen. Den visuella kontakten mellan bebyggelse, kyrka, fornlämningar, vägsträckningar och odlad mark är viktig.

Att tänka på inför framtida utveckling

- Tillbyggnader och andra ändringar ska utföras varsamt så att bebyggelsens karaktärsdrag inte förvanskas.

- Ny bebyggelse ska anpassas genom särskild hänsyn till områdets karaktärsdrag.
- För att områdets fornlämningar även fortsättningsvis ska kunna upplevas bör dessa vårdas och synliggöras.

Utvärderade fastigheter

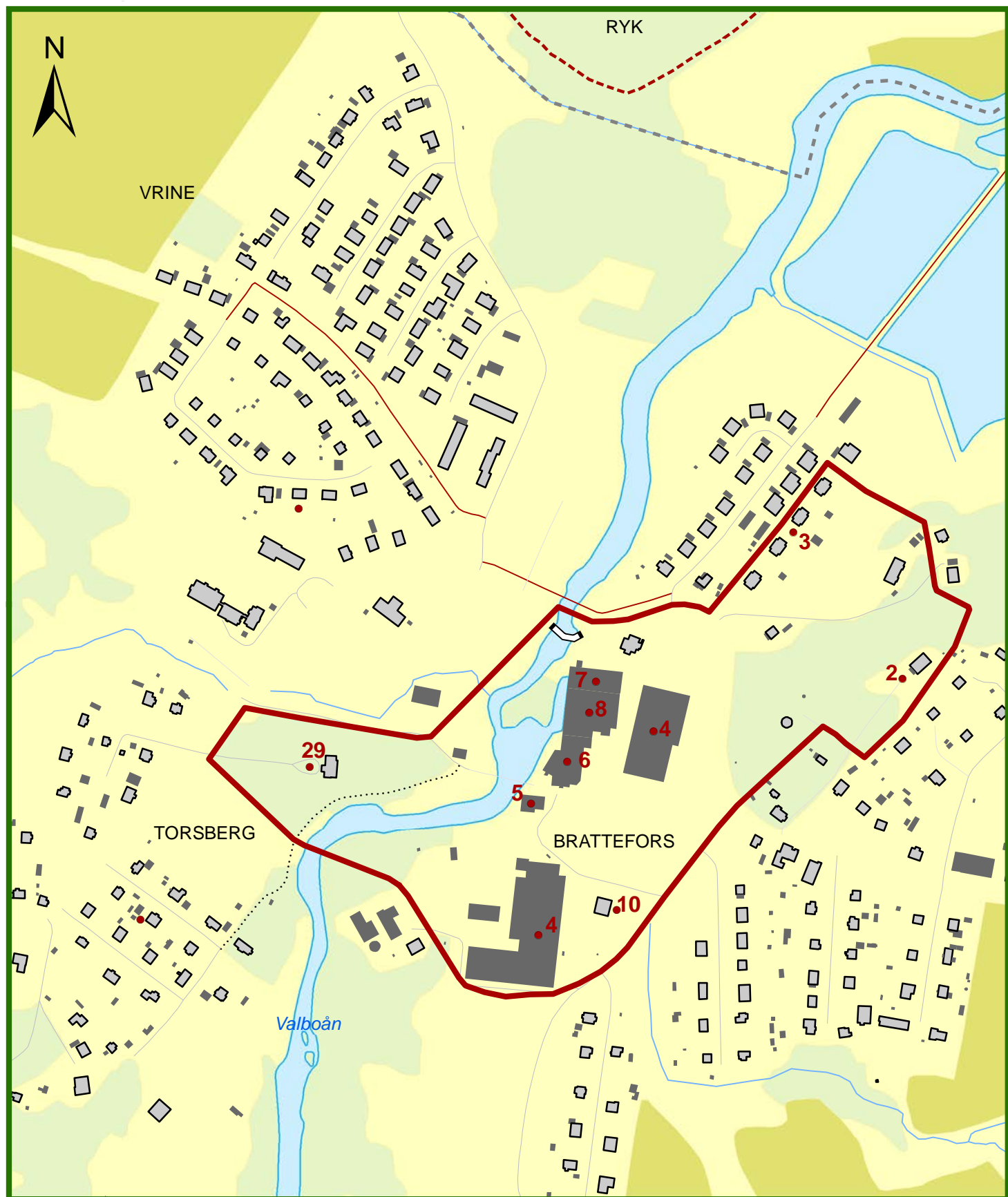
- Ödeborgs Stom 2:1, 1:3
- Brötegården 1:4
- Brötegården 1:85
- Håvesten 2:5
- Lundebyn 1:5
- Ödeborg 1:30

Riksintresse


Miljön ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13 Valbodalen.

I samband med planering avseende förändringar som berör kulturmiljön ska aktuella värden i riksintresset beaktas. Exempel på riksintressevärden i kulturmiljön »Kring Ödeborgs kyrka och Håvesten« är kyrkomiljön vid Ödeborgs kyrka, gravfält och hållristningar. Kulturmiljöområdet kan innefatta ytterligare värden enligt riksintresset för kulturmiljövården vilket innebär att området bör undersökas närmare inför planläggning, exploatering eller förtätning.

7. Ödeborgs brukssamhälle och Museikullen med Fornsalen, Ödeborgs socken



 Kulturmiljö

 Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter, se sockenvisa tabeller



Ödeborgs industriområde.

Beskrivning/historik

Karaktäristisk bruksortsbebyggelse med industribyggnader, före detta disponentvilla och före detta arbetarbostäder. före detta järnvägsstation med typutförande för Lelångenbanan.

Museikullen med järnåldersgravfält, Ödeborgs forn-sal, minnessten och utkikstorn.

Vid Bratteforsen vid Valboån har vattenkraften utnyttjats sedan lång tid bland annat för sågar och kvarnar. Vid fallet grundades Ödeborgs bruk 1898. Ursprungligen var det två skilda industriföretag, ett spikbruk och ett tegelbruk. De båda sammanslogs 1911 och fick spikbrukets namn, Ödeborgs Bruks Aktiebolag. Spikbruket har varit den dominerande verksamheten i Ödeborg. 1965 lades tegelbruket ned och 1968 övertogs Ödeborgs bruk av den konkurrerande spiktillverkaren Gunnebo. Spiktillverkningen i Ödeborg lades sedan ner och istället startades stängseltillverkning här. Idag bedrivs näringsverksamhet i varierande form på området.

Förutsättningarna för industrietableringen i Ödeborg är vattenkraften, transportmöjligheterna (Lelångenbanan 1895–1964), tillgången på arbetskraft samt den tull (bland annat på spik) som infördes mellan unionsländerna Sverige och Norge 1897. Den norska spikfabriken Christiana Spigerverk A/S ville inte släppa sin svenska marknad utan beslöt att bygga en spikfabrik i Sverige. I ledningen för det norska företaget fanns då

bland annat svensken Victor Andersson, med starka band till Färgelandatrakten, som blev Ödeborgs bruks grundare.

Ödeborg är i många stycken ett typiskt brukssamhälle vilket tydligt avspeglas i bebyggelsemiljön. Själva industriområdet är beläget centralt i samhället med fabriksbyggnader av varierande ålder, huvudsakligen i tegel. Den äldsta industribyggnaden (ca 1900) finns intill vattenfallet. Alldeles norr om industribyggnaderna finns också det före detta brukskontoret och direkt öster om industriområdet finns Lelångenbanans före detta stationshus bevarat. Stationshusen utmed banan gavs, liksom längs andra linjer, en typutförning efter ritningar, i detta fall, av arkitekt Eugen Thorburn, Göteborg. Längs Lelångenbanan känns de före detta stationshusen igen f f a genom sina kraftiga takutsprång. Av kommunikationshistoriskt intresse är också betongvalvbron över Valboån norr om industriområdet. Bron är uppförd omkring 1933 och utvärderad i läns museets broinventering (1978). Öster om bron och brukskontoret finns mangårdsbyggnaden till gården Brattefors, på vars marker Ödeborgs bruk anlades.

Väster om industriområdet, på en mindre höjd och omgiven av en park finns den karaktäristiska före detta disponentvillan (1901). Intill finns en garagebyggnad som använts bland annat för disponentens tjänstebil och en tennisplan. Norr om industrin finns en rad med fyra typiska före detta arbetarbostäder »stenbarackerna«



Ödeborgs fornsal

(1899), ursprungligen med fyra lägenheter om ett rum och kök vardera. De putsade »stenbarackerna« är delvis ombyggda men har bevarat väsentliga delar av sin karaktär och utgör ett viktigt och väl exponerat inslag i Ödeborg. Öster om »stenbarackerna« finns »träbaracken« även den ett äldre flerbostadshus, med arbetarbostäder och tillhörande uthus, uppfört av bruket omkring sekelskiftet 1900.

Nordost om industriområdet finns museikullen, en markant höjd med ett järnåldersgravfält och Ödeborgs fornsal (1913). Fornsalen är förklarad som byggnadsminne och skyddas enligt 3 kap kulturmiljölagen. Byggnadsminnesförklaringen innebär att byggnaden ska vårdas och bevaras för framtiden och att alla eventuella ändringar ska tillståndsprövas av Länsstyrelsen. På kullen finns också ett litet utsiktstorn och en minnessten (1924) över brukets grundare Victor Andersson. Ödeborgs fornsal är ett välbevarat nationalromantiskt hembygdsmuseum av särskilt museihistoriskt intresse. Fornsalen ägs av Södra Valbo hembygdsförening, som grundades 1906 i samband med tillkomsten av Dalslands folkhögskola i Färgelanda. Föreningen var tänkt att omfatta hela Dalsland och dess museum skulle följaktligen bli ett Dalslands museum. Konkurrensen med Åmål och dess fornminnesförening satte snart stopp för planerna. Man hann dock samla in betydande mängder med föremål från hela Dalsland. Fornsalen kan sägas vara ett museum över museum, så som man tänkte sig dem under Arthur Hazelius (Skansens grundare) tid.

Kulturhistorisk motivering

Sammanhållen helhet med viktiga delar som speglar ett typiskt brukssamhälle samlade kring Valboån och fallet vid Brattefors, industri, före detta järnvägsstation och olika kategorier bostäder. Till detta kommer



Gravfältet på museikullen.

museikullen med järnåldersgravfältet och fornsalen av museihistoriskt intresse, och som ger en god bild av den tidiga hembygdsrörelsen, tidens nationalromantiska strömningar.

Att tänka på inför framtida utveckling

- Tillbyggnader och andra ändringar ska utföras varsamt så att bebyggelsens karaktärsdrag inte förvanskas.
- Ny bebyggelse ska anpassas genom särskild hänsyn till områdets karaktärsdrag.
- Spår från industrisamhällets verksamhet bör bevaras.
- För att områdets fornlämningar även fortsättningsvis ska kunna upplevas bör dessa vårdas och synliggöras

Utvärderade fastigheter

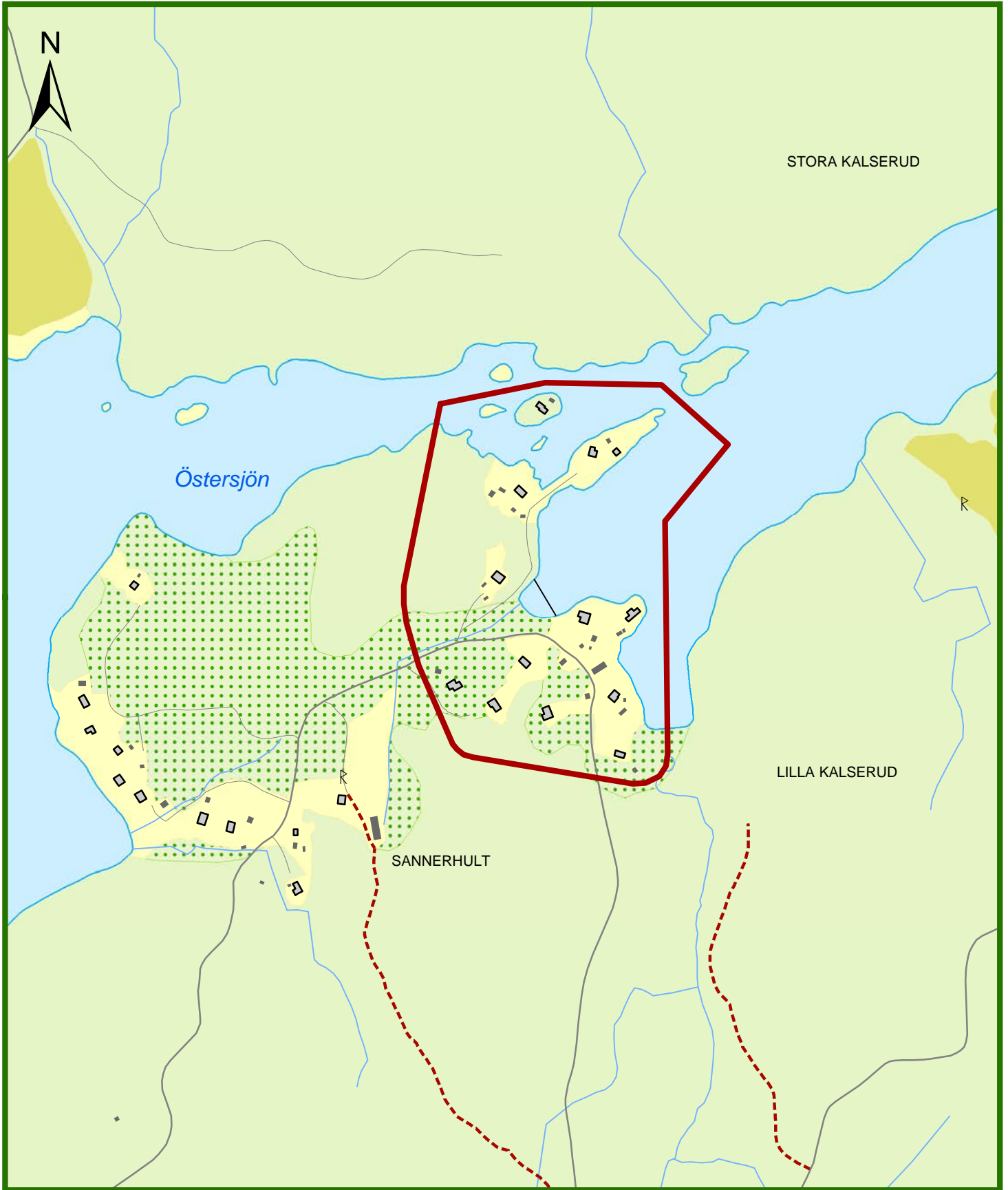
- Brattefors 1:7, 1:20, 1:33, 1:34, 1:35, 1:36
- Brattefors 1:10 (Byggnadsminne)
- Brattefors 1:31
- Brattefors 1:38
- Torsberg 1:38

Riksintresse

Miljön ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13 Valbodalen.

I samband med planering avseende förändringar som berör kulturmiljön ska aktuella värden i riksintresset beaktas. Exempel på riksintressevärden i kulturmiljön »Ödeborgs brukssamhälle och museikullen med fornsalen« är bruksmiljön och gravfält. Kulturmiljöområdet kan innefatta ytterligare värden enligt riksintresset för kulturmiljövården, vilket innebär att området bör undersökas närmare inför planläggning, exploatering eller förtätning.

8. Sommarstugeområde vid Tegen, Östersjön, Ödeborgs socken



 Kulturmiljö

 Fornlämning



Beskrivning/historik

Väl sammanhållen sommarstugebebyggelse med landskapsvärden vid Östersjöns södra strand.

Ellenösjön och Östersjön, förenade genom Ellenösundet är två långsmala sjöar som sträcker sig i en öst-västlig dalgång. Områdena kring Östersjön domineras av stora skogmarker med branta partier mot sjön. Där terrängen är flackare mot vattnet finns några avgränsade mindre odlingsområden med gårdsbebyggelse.

På en halvö längs sjöns södra sida finns ett antal sommarstugor, uppförda huvudsakligen under 1950- och 60-talen. Några av stugorna har på senare år övergått till permanentboende. Terrängen är relativt kraftigt kuperad och halvön domineras av en bergshöjd, Hjortås. Söder om berget finns gården Tegen från vars marker stugtomter avstyckats intill berget och vattnet.

Kulturmiljön utgörs av bebyggelsen öster och sydost om berget. Strandlinjen är delvis flikig och husen är samlade kring en vik med en båtbyggga. En av stugorna är belägen på en liten ö och en av dem på ett smalt näs. Det är en väl sammanhållen bebyggelsegrupp samtidigt som de enskilda husen har lägen väl anpassade till topografin. De är uppförda huvudsakligen 1955–65 i en likartad typisk sportstugestil med vildmarksromantisierande drag. Stommarna, som inte har någon fasadbeklädnad



består av mörka halvstockar. På de flesta hus finns snickeridetaler som är välbevarade, vilket de flesta byggnaders är i övrigt också. Ingen av sommarstugorna är utvärderade som enskilda kulturhistoriskt värdefulla fastigheter men de har som helhet ett stort värde.

Kulturhistorisk motivering

Välbevarad och väl sammanhållen så kallade sportstugebebyggelse. Bebyggelsekategori som speglar en viktig del av efterkrigstiden då sommarstugor blev en allmän företeelse. Området tillmäts också ett särskilt upplevelsevärde genom naturförutsättningarna samt byggnadernas enhetliga utformning och placering i landskapet.

Att tänka på inför framtida utveckling

- Tillbyggnader och andra ändringar ska utföras varsamt så att bebyggelsens karaktärsdrag inte förvanskas.
- Ny bebyggelse ska anpassas genom särskild hänsyn till platsens småskaliga byggnadstradition, områdets karaktärsdrag samt naturvärden på platsen.

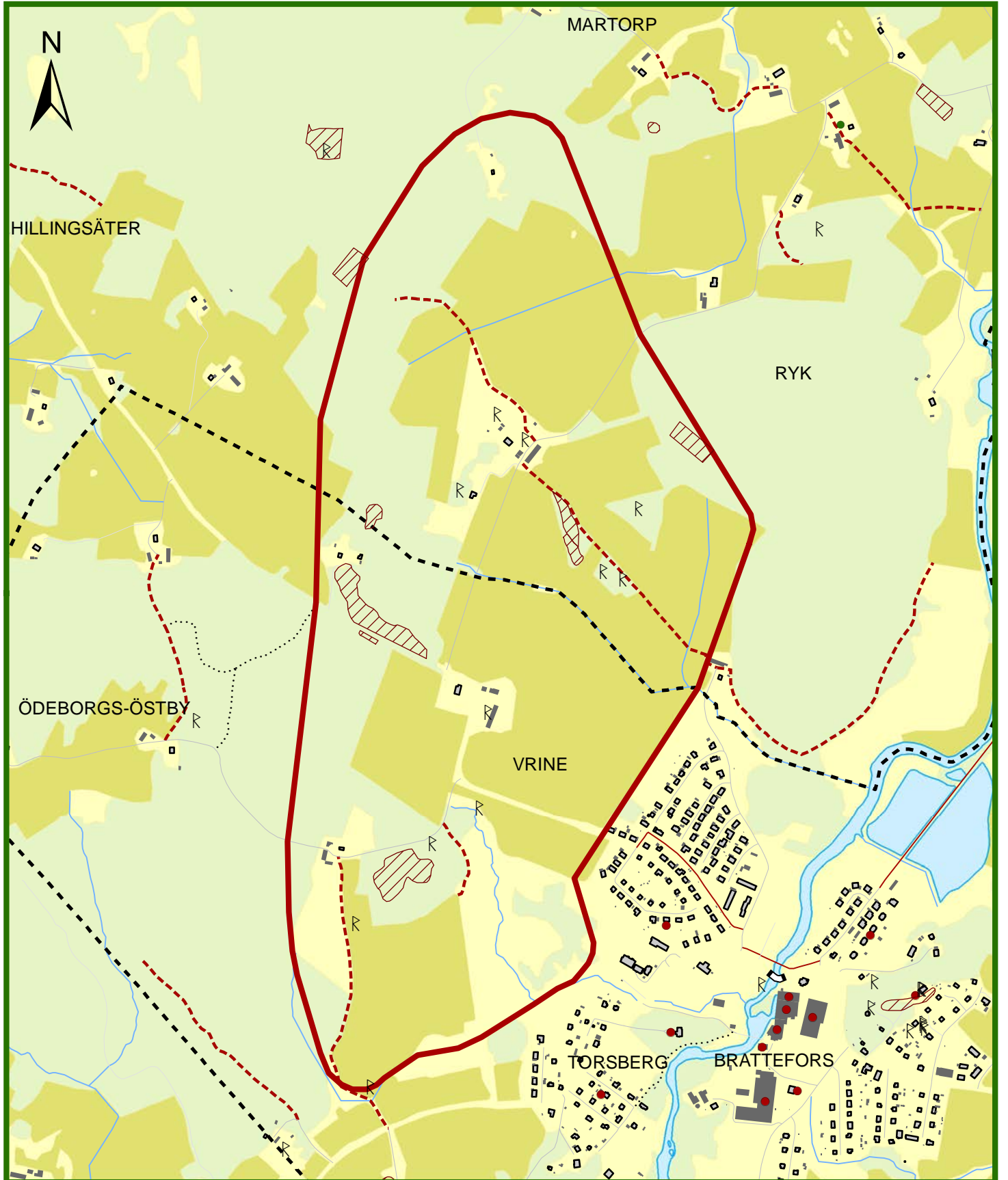
Utvärderade fastigheter

Det finns inga utvärderade enskilda fastigheter i miljön.

Riksintresse

Miljön ingår inte i riksintresse för kulturmiljövården.

9. Kring Vrine och Ryk, Ödeborgs och Färgelanda socknar



- ⌘ Fornlämning
- ▨ Fornlämningsområde
- ▭ Kulturmiljö
- - - Sockengräns

0 200 400 800 Meter



Beskrivning/historik

Kulturmiljö med fornlämningar från olika tidsperioder med tyngdpunkt på järnåldern. Odlingslandskap med gårdsbebyggelse.

Området har goda naturliga förutsättningar för jordbruk och är beläget i Valboåns dalgång, med dess delvis böljande och kuperade odlingslandskap. Kommunikationsstråken och bebyggelsen i Färgelanda kommun är koncentrerade till Valbodalen. Här finns de flesta kyrkorna, tätorterna och huvuddelen av jordbruksbebyggelsen. Gårdarna, som i allmänhet består av större brukningsenheter är ofta placerade i krönlägen, vilket ger landskapet en karaktäristisk prägel. På samma platser finns ofta fornlämningar från järnåldern, vilket antyder att gårdslägena kan ha en mycket lång kontinuitet.

Strax väster om Ödeborg ligger gårdarna Vrine, Lilla Vrine och Ryk på en åssträckning med åkermark och flacka skogbeklädda mindre bergs- och moränhöjder. Odlingslandskapet präglas av ett öppet böljande åkerlandskap som avdelas av åkerholmar, diken och vägar. Gårdarna har framträdande lägen på svaga förhöjningar, ofta vackert inramade av stora lövträd.

Inom kulturmiljön finns fornlämningar och bebyggelse som pekar på en kontinuitet ända från stenåldern till nutid. Av särskilt intresse är också att inom ett område av 5 kilometer kring gårdarna finns flera ortnamn som av arkeologer och historiker anses betydelsefulla i ett förhistoriskt sammanhang. Namnen är Tägnebyn, Uppsal, Vrine, Torsberg och Huseby. Tagn- i Tägnebyn anses till exempel betyda krigare i kunglig tjänst. Vrine tror man är ett så kallade vinnamn betecknande en ängsmark, kanske en helig sådan. Enligt ortnamnsforskaren Rosell kan namnet också ha ett samband med verbet vrida och skulle då betyda att Valboån vrider sig här (avståndet till ån är



cirka en kilometer från gården Vrine). Ortnamnet Ryk syftar eventuellt på de höjder som finns vid gårdarna Stora och Lilla Ryk.

Vid Vrine och Ryk finns ett flertal upphittade stenåldersyxor, två skålgropslokaler, flera ensamliggande stensättningar samt fyra stora järnåldersgravfält. Ett av gravfälten är med sina 85 synbara gravar, varav flera är upp till 30 meter långa, Dalslands största. Gravfältet beskriver på ett åskådligt sätt områdets betydelse under järnåldern. Att denna betydelse kvarstod under vikingatiden visas av en stor silverskatt som påträffades 1936 på gården Stora Ryk. Silverskatten, vilken är en av Västsveriges största, grävdes ned på 900-talet och innehöll bland annat arabiska mynt, hängsmycken, kedjor, pärlor och spännen.

Längst söderut på åsen inom den här avgränsade kulturmiljön, vid Lilla Vrine, finns en större, delvis öppen betesmark som sluttar mot söder. Runt ravinerna växer blommor som är beroende av öppna solbelysta marker till exempel slättergubbe och jungfrulin. De är spår från den tid då här togs hö som vinterfoder till kreaturen. På 1890-talets ekonomiska karta är området runt ravinerna och bäcken markerad som slätteräng. Enligt denna karta så fanns det då endast en backstuga här. Båda gårdarna Vrine och Ryk ligger på svaga upphöjningar i det omgivande åkerlandskapet och de omges av vackra gamla lövträd. Vägar som leder fram till Vrine och Ryk är raka och skär igenom landskapet och skapar en nästan herrgårdslikande inramning till gårdarna. Vid Vrine delar vägen gården i en fähus- och en mangårdsdel. Vid Ryk finns det, längs med den norra sluttningen av gårdstunet, en öppen och välhävdad betesmark med höga naturvärden. Här finns det rikligt med slättergubbe och även den mer ovanliga kattfoten. I området har det funnits många torp och backstugor.

Kulturhistorisk motivering

Fornlämningar av stor betydelse. Inom området finns fornlämningar som pekar på en bebyggelsekontinuitet ända från stenåldern till nutid och som visar på områdets centrala betydelse under kanske i första hand järnåldern. Betydelsefulla odlingslandskapsvärden.

Att tänka på inför framtida utveckling

- Ny bebyggelse, tillbyggnader och ombyggnader ska anpassas genom särskild hänsyn till områdets och den befintliga gårdsbebyggelsens karaktärsdrag.
- För att områdets fornlämningar även fortsättningsvis ska kunna upplevas bör dessa värdas och synliggöras.

Utvärderade fastigheter

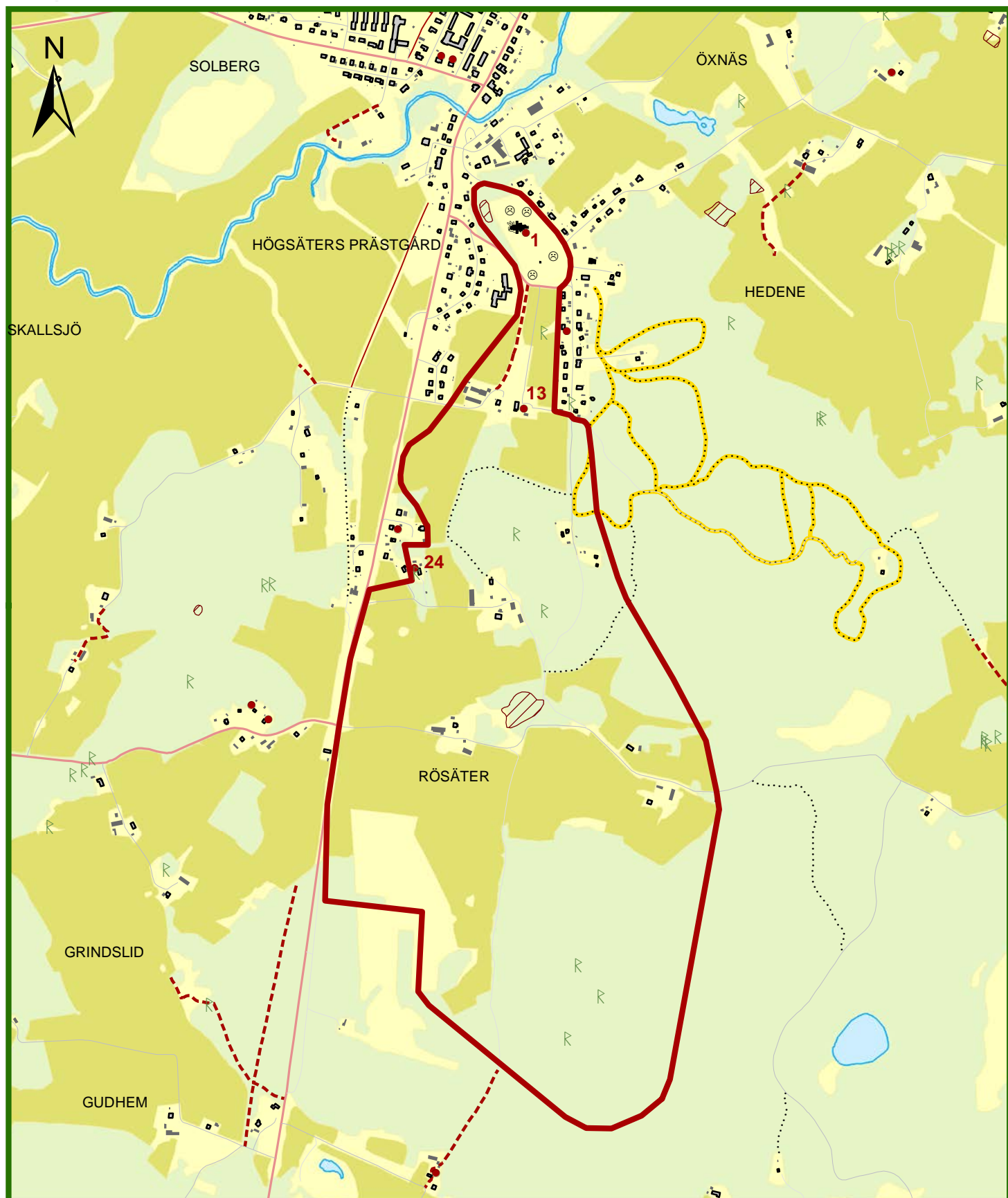
Det finns inga utvärderad enskilda fastigheter i miljön.

Riksintresse

Miljön ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13, Valbodalen.

I samband med planering avseende förändringar som berör kulturmiljön ska aktuella värden i riksintresset beaktas. Exempel på riksintressevärden i kulturmiljön »Kring Vrine och Ryk« är gårdsbebyggelse från 1800-talet och gravfält. Kulturmiljöområdet kan innefatta ytterligare värden enligt riksintresse för kulturmiljövården vilket innebär att området bör undersökas närmare inför planläggning, exploatering eller förtätning.

10. Rösäter, Högsätters kyrka och prästgård, Högsätters socken



Fornlämning
 Fornlämningsområde

Kulturmiljö

Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter, se sockenvisa tabeller

0 200 400 800 Meter



Beskrivning/historik

Kulturmiljö med fornlämningar, tingsplats, medeltida vägsträckning och kyrkplats, kyrka och prästgård, hembygdsgård, odlingslandskap med jordbruksbebyggelse. Miljön innefattar viktiga delar av Valbodalen's långa bebyggelsekontinuitet och är en del av dalgångens centrala områden.

Området har goda naturliga förutsättningar för jordbruk och är beläget i Valboåns dalgång, med dess delvis böljande och kuperade odlingslandskap. Kommunikationsstråken och bebyggelsen i Färgelanda kommun är koncentrerade till Valbodalen. Här finns de flesta kyrkorna, tätorterna och huvuddelen av jordbruksbebyggelsen. Gårdarna, som i allmänhet består av större brukningsenheter är ofta placerade i krönlägen, vilket ger landskapet en karaktäristisk prägel. På samma platser finns ofta fornlämningar från järnåldern, vilket antyder att gårdslägena kan ha en mycket lång kontinuitet. Av särskilt intresse är det ofta upprepade sambandet mellan gravfält och ortnamn med ändelsen –säter, en ortnamntyp som i Valbodalen har sin mest frekventa utbredning, här med betydelsen »säte«, »plats«, »ställe« och inte som i vissa andra områden fåbod.

Området kring Högsäter och Rösäter gränsar mot Kroppefjäll, som är Valbodalen's avgränsning i öster. Längs fjällets västra sida ligger en rad grusbildningar som tillsammans bildar den så kallade Valboåsen. Längs

åsen, genom den här beskrivna kulturmiljön, leder en vägsträckning, troligen med medeltida ursprung. Vägen är en del av Dalslands äldre vägnät och enligt uppgift har vägen också utgjort pilgrimsled. Karaktäristiskt är vägens läge i förhållande till dagens huvudled genom västra Dalsland, väg 172, som går parallellt cirka 500 meter västerut i en dalsänka. Äldre vägar och bebyggelselägen är i allmänhet belägna på torr, väl dränerad höglänt mark.

Fornlämningarna inom området består framför allt av gravar med en stor koncentration från järnåldern. Lämningarna ligger dels samlade i två gravfält ett vid den så kallade Tingskullen och ett vid Högsäter kyrka, det senare en liten rest av ett mycket större gravfält som kraftigt beskrivits av de olika kyrkbyggnationerna på höjden. Gravfälten beskriver också på ett åskådligt sätt områdets betydelse under järnåldern. Därutöver finns enstaka ensamliggande gravar från järnåldern. Delar av bronsålderns gravskick finns också väl representerad inom miljön (vid Emausberget i söder) i form av framför allt rösen i krönlägen. Även hållristningar från bronsåldern (vid Rösäter hembygdsgård) i form av skålgropar som är inknackade i sten finns inom miljön.

Huvuddelen av åkermarken ligger längs åsens västra sluttningar. Vid Rösäter i söder har man en imponerande utsikt över dalgången. De gamla ängsmarkerna utgjordes fram till 1800-talet av de fuktiga områdena



längs åarna och de torra backarna utefter åsen. Åsen och landskapet åt öster mot Kroppefjäll var förr utmarker. De äldsta gårdarna placerades på åsens soliga västsidan och den yngre bebyggelsen till exempel torpen låg på åsens krön eller på de östra sluttningarna. I områdets södra del och i öster mot gården Höjden breder ett öppet åkerlandskap ut sig, indelat endast av raka, öppna diken ut sig. Under 1800-talet kom stora delar av Gudhemsmossen att dikas ut och uppodlas till åker på bekostnad av de gamla slätterängarna.

Utmed åsens krön längs den gamla vägen och i sluttningarna mot sydost fanns det under 1800-talet många torp och backstugor. På 1890-tals kartan möter vi namn som Röda Grind och Kleven. Vid gården Höjden fanns också flera torpställen. Spåren efter denna torpbebyggelse kan vi fortfarande hitta idag på en torr enbacke. Här kan finnas en nedrasad jordkällare, byggnadsgrunder och gamla grova lövträd som kanske en gång planterades som ett vårdträd.

Centralt i miljön är den så kallade Tingskullen vid Rösäter belägen. Där finns ett stort järnåldersgravfält med ett 30-tal högar samt ett kvadratisk och ett rektangulärt röse, vilket är mindre vanligt. Området är beväxt med ljung, blåbär och örnbräken och till viss del lövskog. Platsens namn är kopplat till dess tidigare funktion som tingsplats. Långt tillbaka i tiden fanns i Dalsland inga fasta tingsplatser. Tingen hölls då på olika gårdar och i olika socknar. Valbo härads första permanenta tingshus uppfördes vid Rösäter 1694. År 1730 flyttades dock tingen härifrån för att efter 1765 permanentas till Tängelanda norr om Högsäter och det då nyuppförda tingshuset där, som var i bruk till omkring 1980. I Rösäter var det sedan länge rivna tingshuset beläget intill det stora gravfältet. Odlingslandskapet runt Rösäter är öppet och kring gårdarna kan man fortfarande se spåren efter äldre bebyggelselägen genom stenterrasser och rader av gamla lövträd som omgärdade byggnaden.

Cirka 500 meter nordväst om Tingskullen finns



Rösäters hembygdsgård med flera ditflyttade äldre byggnader. Hembygdsgården tillkom 1953 då mangårdsbyggnaden från den närbelägna gården Småhagarna flyttades hit. Samtidigt bildades Norra Valbo hembygdsförening. Byggnaden är enligt en inristning uppförd 1787, en parstuga av en intressant typ som förekommer i Dalsland. Till skillnad från de vanligare parstugorna är ena halvan av huset magasin och huset har bara en murstock. Under årens lopp har fler byggnader flyttats hit, bland annat en unik loftbod från Fjällsäter vid kanten av Kroppefjäll, cirka 5 kilometer nordost om Rösäter. På en av loftbodens stockar finns årtal 1692 inristat. Odlingslandskapet runt hembygdsgården och Småhagarna är tilltalande med små öppna kullar med enstaka grova ekar vilka är rester från de gamla ängs- och hagmarkerna. Småhagarna ligger karaktäristiskt uppdraget mot åsens sluttningar och från gårdsplanen slingrar sig i en liten väg norrut mot prästgården.

Kulturmiljöns norra del innefattar Högsäter kyrka och prästgård med det intilliggande tidigare prästgårdsjordbruket. Kyrkplatsen är belägen i ett höjdläge längs Valboåsen. Kyrkan är uppförd 1902 av tegel i nygotisk stil efter ritningar av arkitekt A C Peterson, vilken bland annat ritat många kyrkor i Västsverige.

Genom kyrkans storlek och läge utgör den ett tydligt landmärke och har kallats »katedralen på Dal«. Dess medeltida föregångare var en av Dalslands äldsta och mer märkliga medeltidskyrkor. När kyrkan revs 1908 bevarades dess sakristia (från 1732) och är inredd till gravkapell. Utanför den nuvarande kyrkogårdsmuren finns en mindre rest kvar av ett stort gravfält, vilket borttagits i samband med kyrkans och kyrkogårdens anläggning. Fyndet antyder en datering till yngre järnålder vilket talar för en kontinuitet mellan den medeltida kyrkplatsen och en äldre förhistorisk bebyggelse. På kyrkans plats fanns tidigare en stor gravhög som haft en medvetet dominerande placering i omgivningen.

Cirka 500 meter söder om platsen för medeltidskyrkan, är Högsäters prästgård belägen. Från kyrkogården leder en spikrak vägsträckning fram till grusplanen med rundel framför prästgårdens huvudbyggnad. In till prästgårdstomten finns en bit av en så kallade hålväg, sannolikt en äldre vägdragning mellan kyrkan och prästbostället. Öster om prästgården finns en allé i väst-östlig riktning som markerar prästgårdens orientering mot den äldre landsvägsträckningen öster om prästgården. Nuvarande huvudbyggnaden är från 1839. Prästgården skall dock enligt uppgift ha legat på nuvarande plats sedan 1500-talet. I slutningen alldeles söder om prästgården ligger det tidigare prästgårdsjordbruket som tydligt illustrerar prästgårdens tidigare roll även som jordbruk. Prästen som jordbrukare med en del av sin lön i natura var ett fenomen som upphörde först i början av 1900-talet.

Kulturhistorisk motivering

Miljön representerar viktiga delar av Valbodalen's långa bebyggelse- och odlingshistoriska kontinuitet i ett av dalgångens centrala delar och sockencentrum. Områdets långa bebyggelsehistoria och betydelse avspeglas genom de äldre gravfälten, den medeltida kyrkoplatsen, vägsträckningen, tingsplatsen, gårdsbebyggelsen vid bland annat Rösäter och torpen längs med åsen. De olika vägsträckningar som hållit samman bebyggelsen och odlingslandskapet är av stor betydelse till exempel hålvägen från kyrkan till prästboställets bondgård och den medeltida vägen. Miljön innefattar också en framträdande och levande kyrkomiljö med intressant kyrkobyggnadshistoria och en prästgård med det tidigare prästgårdsjordbruket i nära anslutning.

Att tänka på inför framtida utveckling

- Tillbyggnader och andra ändringar ska utföras varsamt så att bebyggelsens karaktärsdrag inte förvanskas.
- Ny bebyggelse ska anpassas genom särskild hänsyn till områdets karaktärsdrag.
- För att områdets fornlämningar även fortsättningsvis ska kunna upplevas bör dessa värdas och synliggöras.

Utvärderade fastigheter

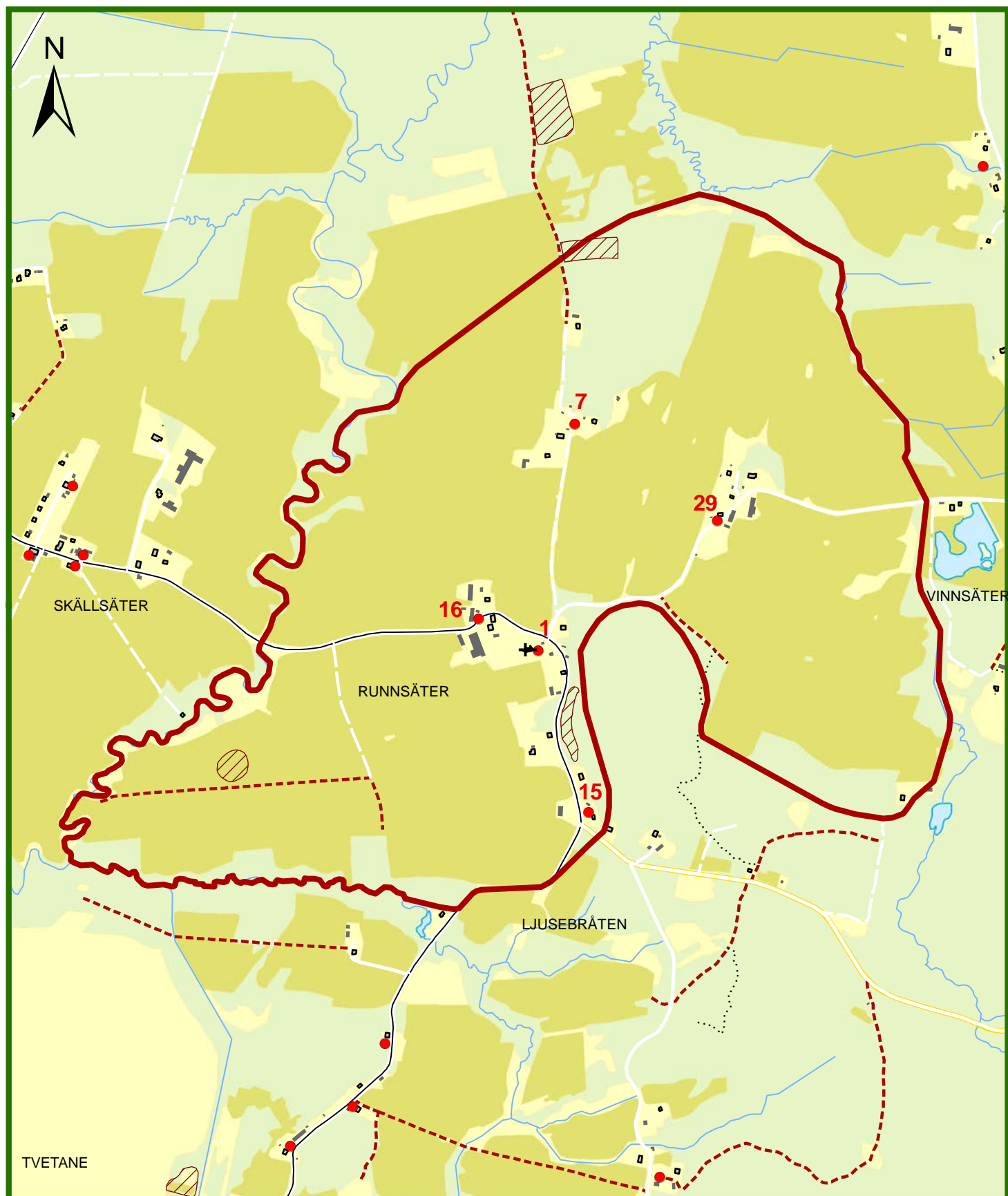
- Högsäters Prästgård 1:2
- Högsäters Prästgård 1:132
- Rösäter 1:28


Riksintresse

Miljön ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13, Valbodalen.

I samband med planering avseende förändringar som berör kulturmiljön ska aktuella värden i riksintresset beaktas. Exempel på riksintressevärden i kulturmiljön »Rösäter, Högsäters kyrka och prästgård« är kyrkomiljön vid Högsäters kyrka, tingsplatsen i Rösäter, gravfält och äldre vägsträckningar. Kulturmiljöområdet kan innefatta ytterligare värden enligt riksintresset för kulturmiljövården vilket innebär att området bör undersökas närmare inför planläggning, exploatering eller förtätning.

11. Järbo kyrka, Runnsäter och Vinnsäter, Järbo socken



-  Kulturmiljö
-  Fornlämningsområde
-  Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter, se sockenvisa tabeller

Beskrivning/historik

Kulturmiljö med samlad bebyggelse vid kyrka av medeltida ursprung. Välbevarad äldre gårdsbebyggelse, karaktäristiska bebyggelselagen i ett för Valbodalen representativt odlingslandskap med stora sammanhängande åkermarker, öppna diken och slingrande brukningsvägar som förbinder gårdarna.

Området har goda naturliga förutsättningar för jordbruk och är beläget i Valboåns dalgång, med dess delvis böljande och kuperade odlingslandskap. Kommunikationsstråken och bebyggelsen i Färgelanda kommun är koncentrerade till Valbodalen. Här finns de flesta kyrkorna, tätorterna och huvuddelen av jordbruksbebyggelsen. Gårdarna, som i allmänhet består av större brukningsenheter är ofta placerade i krönlägen, vilket ger landskapet en karaktäristisk prägel. På samma platser finns ofta fornlämningar från järnåldern, vilket antyder att gårdslägena kan ha en mycket lång kontinuitet. Av särskilt intresse är det ofta upprepade sambandet mellan gravfält och ortnamn med ändelsen –säter, en ortnamntyp som i Valbodalen har sin mest frekventa utbredning, här med betydelsen »säte«, »plats«, »ställe« och inte som i vissa andra områden fåbod.



Järbo kyrka har medeltida ursprung med nuvarande utformning från 1731 och 1924 då sakristia och torn tillkom. Kyrkan är belägen på en höjdrygg i ett öppet odlingslandskap. Området karaktäriseras av mötet mellan Valbodalens öppna jordbrukslandskap och Kroppefjäll, som här brant tornar upp sig cirka en kilometer öster om kyrkan. Genom området leder mindre vägar som följer landskapets topografi.

Intill kyrkan finns Runnsäters by vilken utgör en äldre bymiljö och som ger en föreställning om jordbruksbyarnas karaktär före de stora omskiftningarna under 1800-talet. Bebyggelselaget är identiskt med läget som visas på storskifteskartan från 1784 med gårdarna som ligger på ömse sidor om vägen. Runnsäter finns skriftligt omnämnt redan 1334 och är ett av de äldsta

beläggen på medeltida bebyggelse i Järbo socken. I storskifteshandlingarna från 1784 beskrivs platsens lämplighet för byggnader; »Bykullen är jämn och bekväm till åbyggnader«. Här skall också ha funnits ett gravfält från järnåldern som idag är borta. Vid sekelskifte togs en av gravarna bort på begäran av ägaren då han ansåg att det spökade i graven.



Runnsäters by

Byns ängsmarker låg 1784 i stora sammanhängande fält sydväst om bykullen men enligt lagaskifteskartan från 1849 hade stora delar av dessa slätterängar uppodlats till havreåker. 1890-talets ekonomiska karta visar att det då endast var de lägre markerna kring Valboån som fortfarande nyttjades som slätteräng. Utmarkerna utgjordes bland annat av delar av Kroppefjäll, som kallades Järbofjället.

Längs vägen söder om kyrkan, nedanför Runnsäter-skullen finns också delvis välbevarad äldre bebyggelse med radbykaraktär. Gårdarna omges ofta av gamla lövträd och väster om gårdstunen öppnar sig ett tilltalande odlingslandskap. År 1784 fanns här ingen bebyggelse men lagaskifteskartan från 1849 utvisar hus vid berget på fastigheten som idag betecknas Runnsäter 1:30.

Cirka 500 meter norr om kyrkan finns bebyggelse med det intressanta namnet Stommen, en vanlig beteckning på den jord som utgjort prästgård. Enligt uppgift upphörde Järbo Stom att vara prästgård eventuellt redan vid reformationen på 1500-talet.

Cirka 600 meter nordost om kyrkan finns Vinnsäter, där bebyggelsen består av två gårdar också karaktäristiskt belägna på en höjdrygg. Vinnsäter 1:33 (närmast kyrkbyn) är en mycket välbevarad 1800-talsgård. Förutom mangårdsbyggnaden, en typisk så kallade Dalslandsstuga (enkelstuga i två våningar) finns flera ekonomibyggnader. Gården är förklarad som byggnadsminne och skyddas enligt 3 kap kulturmiljölagen. Byggnadsminnesförklaringen innebär att gården ska vårdas och

bevaras för framtiden och att alla eventuella ändringar ska tillståndsprövas av Länsstyrelsen. Gården används som hembygdsgård av Järbo hembygdsgeningsförening. Inslaget av grova gamla askar och fruktträd runt byggnaderna är en betydelsefull miljöfaktor.

Gårdarna omges av ett öppet odlingslandskap som genomkorsas av åar, diken, vägar och spridda åkerholmar. Åkerholmarna utgör en rest av de gamla ängsmarkerna men även runt åarna fanns det rika fuktiga slätterängar.

Enligt Ortnamnen i Älvsborgs län betyder namnet Vinnsäter gården med blåsig läge. År 1540 fanns här ett skattehemman. Vid tiden för storskiftet 1781 fanns här tre gårdar med många ekonomibyggnader vilket skapade en tät bebyggelse. Åkermarkerna låg runt bykullen och var ovanligt stora i förhållande till ängsmarken. På åkern fanns många åkerholmar, stenar och odlingsrösen enligt kartan. I skifteshandlingarna beskrivs åkern runt bykullen som »bygierdet, kornjord med rösen och skiär«. En fägata i norr ledde ut boskapen på bete åt nordväst. Många av dessa rösen fanns fortfarande kvar på åkermarken runt bykullen såsom den redovisas på lagaskifteskartan från 1839. Nästan all ängsmark var då uppodlad och det var endast på de torra hållarna som ängsmarken fanns kvar. Enligt kartan verkar det också som om den tyngre lerjorden hade dikats.

Den uppodling som kom att ta fart under 1800-talet, då all mark togs i anspråk för att odla havre, har lämnat tydliga spår i landskapet, då till exempel mossar dikades ut och slätterängar plöjdes upp till ny åkermark. Man kan fortfarande skapa sig en bild av hur landskapet såg ut före dessa förändringar genom bebyggelsens karaktäristiska lägen, vägarna som förbinder gårdarna och de vackra gamla lövträden inom miljön.

Kulturhistorisk motivering

Central plats och område med lång kontinuitet för bygdens historia. Kyrka med medeltida ursprung och karaktäristisk äldre samlad gårdsbebyggelse i höjdlägen med omgivande öppet och tilltalande odlingslandskap representativt för Valbodalen. Den ovanligt välbevarade äldre gårdsmiljön på Vinnsäter 1:33.

Att tänka på inför framtida utveckling

- Tillbyggnader och andra ändringar ska utföras varsamt så att bebyggelsens karaktärsdrag inte förvanskas.
- Ny bebyggelse ska anpassas genom särskild hänsyn till områdets karaktärsdrag.

Utvärderade fastigheter

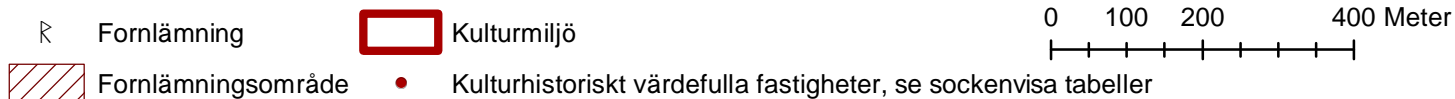
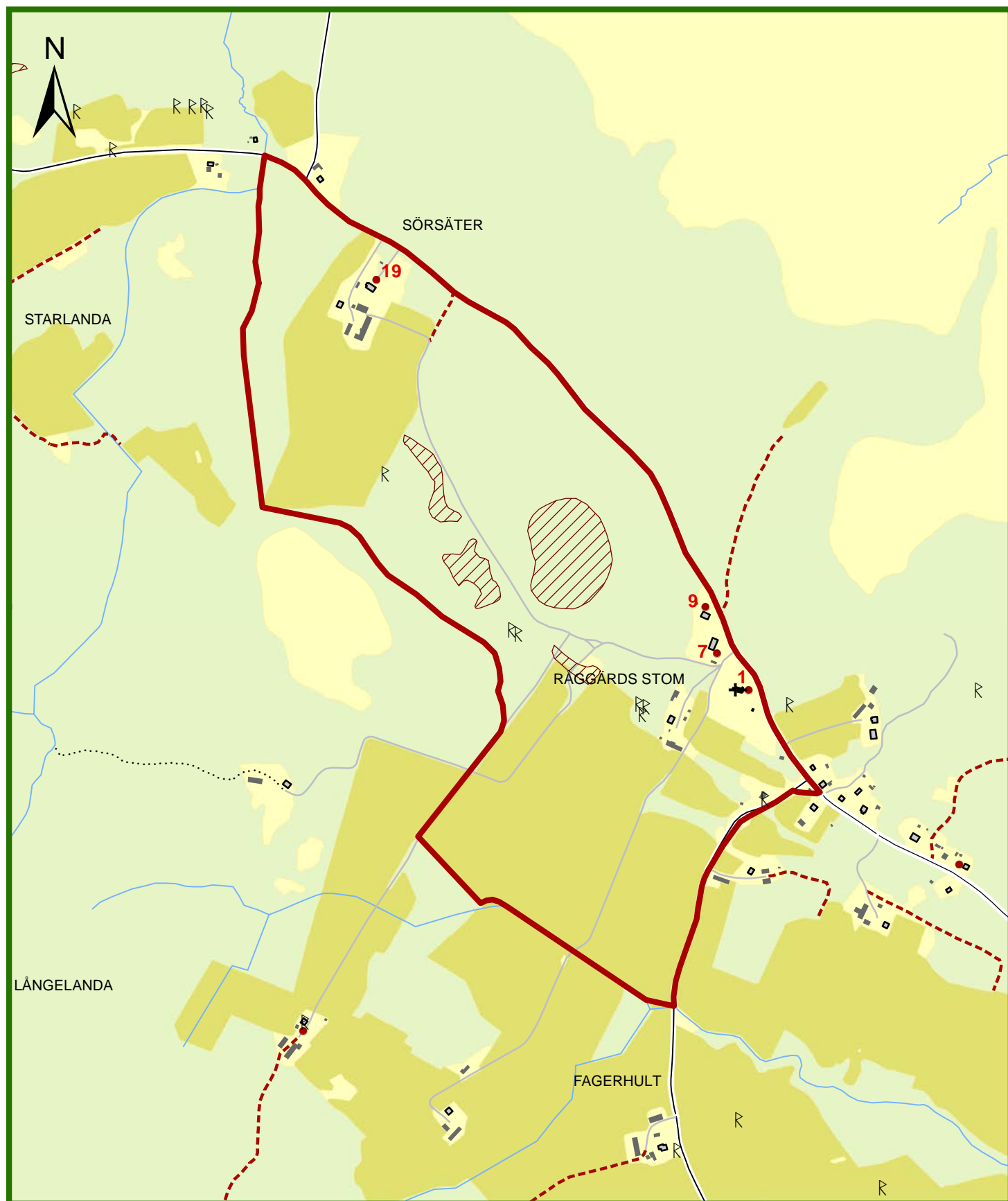
- Järbo Kyrka 1:1
- Järbo Stom 1:20
- Mungärderud 2:5, 2:6
- Runnsäter 1:34
- Runnsäter 1:35
- Vinnsäter 1:33 (Byggnadsminne)

Riksintresse

Miljön ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 13, Valbodalen.

I samband med planering avseende förändringar som berör kulturmiljön ska aktuella värden i riksintresset beaktas. Exempel på riksintressevärden i kulturmiljön »Järbo kyrka, Runnsäter och Vinnsäter« är gårdsbebyggelse från 1800-talet, bymiljön i Runnsäter och kyrkomiljön vid Järbo kyrka. Kulturmiljöområdet kan innefatta ytterligare värden enligt riksintresset för kulturmiljövården vilket innebär att området bör undersökas närmare inför planläggning, exploatering eller förtätning.

12. Råggärds sockencentrum, Råggärds socken





Beskrivning/historik

Kulturmiljö med fornlämningar, traditionellt sockencentrum och en äldre väg beläget på en moränås i varierad skogs- och odlingsbygd.

Moränåsen genom Råggård utgör en del av ett större ändmoränstråk som sträcker sig över Dalsland i sydostlig-nordvästlig riktning. Vid området kring Råggårds kyrka avgränsas moränåsen i nordost av den stora Öjemossen och i sydväst av en i huvudsak uppodlad dalgång. Vägen som leder längs åsen är en del av Dalslands äldre vägnät och kan följas i kartmaterialet tillbaka till 1600-talet. Utmed vägen finns gravfält, kyrka, före detta skola och före detta prästgård. Från kyrkan och upp mot Sörsäter leder den gamla vägsträckningen förbi gravfälten. Längs vägen finns också byggnadsgrunder, en jordkällare och små igenväxande åkertegar som spår efter försvunna torp. Öster om den gamla vägen går dagens landsvägsträckning, vilken utgör kulturmiljöns avgränsning mot nordost.

Gravfälten nordväst om kyrkan utgör ett särskilt intressant fornlämningsområde. Det är tre gravfält med ett fyrtiotal högar, varav flera monumentala. Gravfälten är med sitt mycket likartade fornlämningsbestånd ett av länets märkligare fornlämningsområde. På en laga skifteskarta från 1846 framgår att området vid gravarna utgjordes av ängsmark. Lantmätaren har här ritat in några runda cirklar som eventuellt betecknar gravarna. I anslutning till gravarna finns fortfarande små rester efter de gamla ängsmarkerna.

Råggårds kyrka är av trä och uppförd på 1730-talet. Kyrkplatsen är dock sannolikt medeltida men uppgifter om tidigare kyrkor på platsen är osäkra. Intill kyrkan finns den gamla skolan (1880-tal) samt en byggnad som ursprungligen inrymt lärarbostäder (cirka 1950). Skolan är numera nedlagd men brukas som gemensamhetslokal



»Gravfälten i skogen.»

av bland annat Råggårds byalag och hembygdsförening. De före detta lärarbostäderna är privatägda.

Cirka en kilometer nordost om kyrkan och skolan ligger det tidigare komministerbostället Sörsäter. Gården är omnämnd första gången i jordeboken 1546 som kyrkotomt. Den nuvarande huvudbyggnaden (1880-talet) är en timrad så kallade salsbyggnad, karaktäristisk för 1800-talets prästboställen. Söder om före detta prästgården finns den tidigare arrendatorsbostaden, Sörsäter 1:1, med ekonomibyggnader och ett öppet odlingslandskap som i väster avgränsas av en bäckravin. En stenterrasserad väg leder till gården som omges av gamla grova lövträd. Det före detta prästgårdsjordbruket visar på det tidigare sambandet mellan prästgård och jordbruk. Prästen som jordbrukare, med en del av sin lön i natura, var något som upphörde först i början av 1900-talet.

I kulturmiljöns södra del finns ett odlingslandskap som ger ett öppet och välhävdad intryck med gårdar uppdragna på åsen eller på mjuka höjdparter i dalgången och som består av många olika ekonomibyggnader till exempel ladugårdar, smedja, och jordkällare. Området genomkorsas av brukningsvägar och stigar vilka förbinder gårdar och gamla torp med varandra. I sluttningarna ned mot en bäck finns åkermark såsom det antagligen gjort under flera tusen år.

Enligt storskifteskartan från 1797 för kyrkohemmanet Råggård Stom fanns två gårdar, vilka utgjorde ett mantal. Gårdarna låg intill varandra, strax sydväst om kyrkan, på ömse sidor om en mindre väg. Båda gårdarna finns på laga skifteskartan från 1846, men idag finns bara den ena av dem kvar. Åkermarken låg runt gårdarna och nedanför fanns stora slätterängar på de lägre partierna mot bäcken.

Under 1800-talet kom ängsmarkerna i dalgången utmed bäcken att odlas upp till åker. Utefter åsens höjd och litet neddraget i sluttningen finns fortfarande små rester efter de gamla ängsmarkerna kvar intill gravfältet nordväst om kyrkan. Torplämningarna i området har också ett agrarhistoriskt intresse och berättar om den tid under 1700- och 1800-talen då befolkningen på landsbygden var mycket stor och trycket efter ny mark ökade.

Kulturhistorisk motivering

Miljön representerar en lång bebyggelsekontinuitet där kombinationen av fornlämningarna, odlingslandskap, den historiska bebyggelsen och den gamla vägen på moränryggen är av stor betydelse för förståelsen av det historiska sambandet mellan förhistorisk och historisk tid.

Fornlämningar av särskilt intresse och traditionellt sockencentrum på landsbygden med kyrka, före detta prästgård med jordbruk, före detta skola och lärarbo-städer.

Odlingslandskapets största värde ligger i sambanden mellan bebyggelse och åkermark samt deras anpassning till den omgivande terrängen. Detta är en struktur som har lång historisk kontinuitet och har ett stort pedagogiskt värde. På moränåsen, utefter dess sluttningar och på den sankta marken längs med dalgången har åker-, ängs- och betesmarker anpassats till den naturliga utjämnningen i landskapet.

Att tänka på inför framtida utveckling

- Tillbyggnader och andra ändringar ska utföras varsamt så att bebyggelsens karaktärsdrag inte förvanskas.

- Ny bebyggelse ska anpassas genom särskild hänsyn till områdets karaktärsdrag.
- För att områdets fornlämningar även fortsättningsvis ska kunna upplevas bör dessa vårdas och synliggöras.

Utvärderade fastigheter

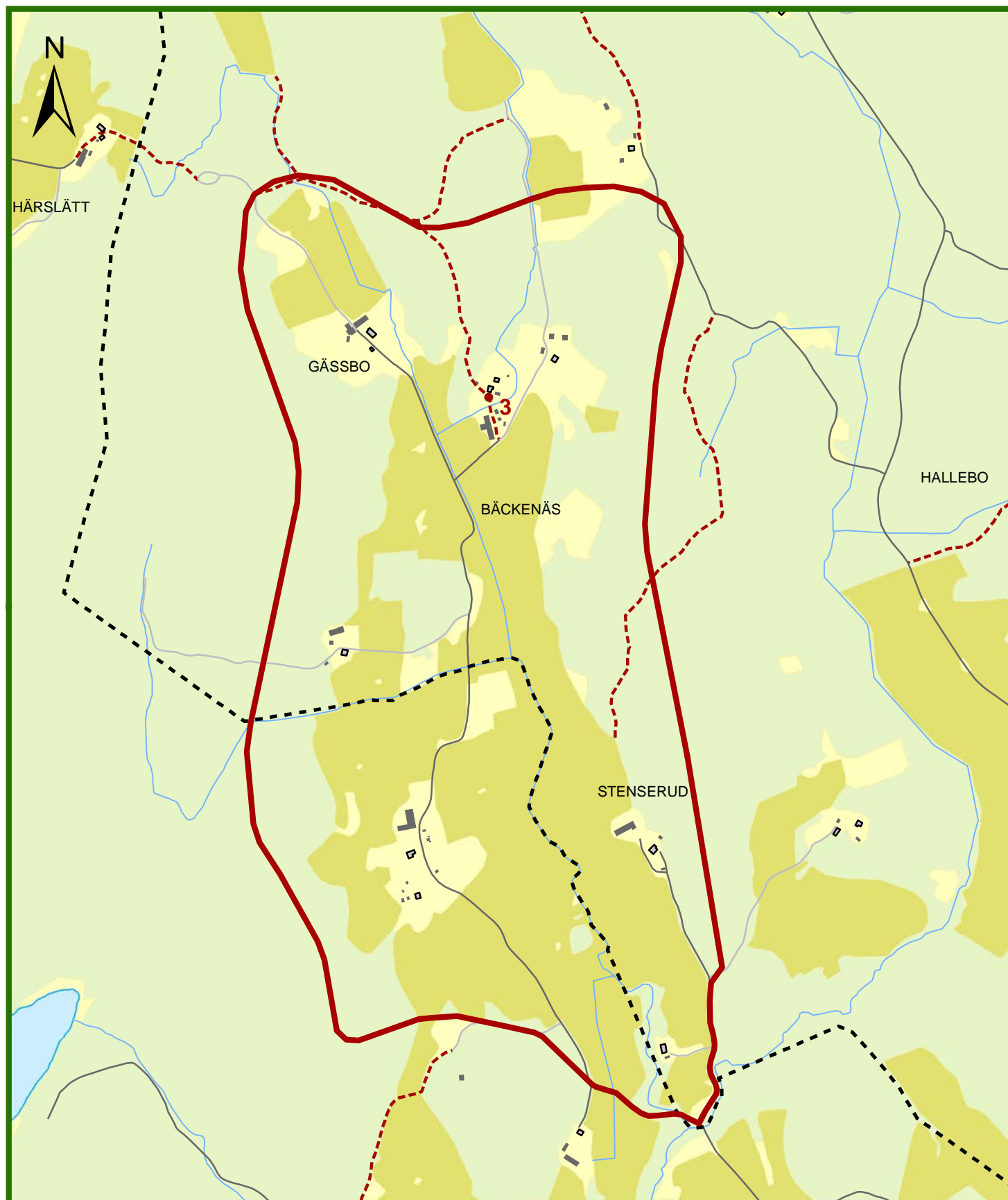
- Råggårds Stom 4:1
- Råggårds Stom 1:13
- Råggårds Stom 1:34
- Sörsäter 1:3

Riksintresse



Del av miljön ingår i riksintresse för kulturmiljövården, KP 12, Råggård.


I samband med planering avseende förändringar som berör kulturmiljön ska aktuella värden i riksintresset beaktas. Utpekade riksintressevärden i kulturmiljön »Råggårds sockencentrum« är kyrkomiljön vid Råggårds kyrka, komministerbostad, gravfält och äldre vägsträckningar. De aktuella riksintessevärdena är komplexa och inför planläggning, exploatering eller förtätning bör området undersökas närmare.

13. Dalgången vid Gässbo, Råggårds och Rännelanda socknar



0 100 200 400 Meter

 Kulturmiljö  Sockengräns

 Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter, se sockenvisa tabeller



Gården Bäckenas 3:28.

Beskrivning/historia

Kulturmiljö med värdefullt odlingslandskap och gårdsbebyggelse i en mindre dalgång.

Kulturmiljön innefattar norra delen av en uppodlad mindre dalgång omgiven av skogsmark. Här finns ett variationsrikt odlingslandskap, med för regionen ganska små åkrar, enbuskrika hagmarker och äldre bebyggelse. Dalgången genomflyts av en bäck i sydlig riktning och dalen är delad i två socknar, i söder Rännelanda och i norr Råggård. På ömse sidor av dalgången finns två vägar varav den ena leder fram till Gässbo och den andra slutar vid gården Ängen. Gårdsbebyggelsen i området ligger utefter dalens sidor i väster och öster i övergången mellan åker och bergsslutningen.

I öster, vid Ängen, finns några välhävdade enebäckar i en sluttning från skogen ned mot åkrarna. Runt öppna hållmarker finns en flora med höga naturvärden vilken är en rest av de ängsmarker som en gång fanns här. Här finns spår efter äldre åkrar och cirka 500 meter norr om gården en fornlämning, en hög med en hållkistliknande svacka i mitten.

Gårdarna vid Anhem ligger på en liten höjd med ekonomibyggnaderna spridda runt kullen vilka omges av välbetade betesmarker. Vägen genomkorsar Anhem och slingrar sig vidare norrut. Väster om vägen finns en liten kulle med hållmarker. Här växer bland annat kattfot tjärblomster och slättergubbe. Kring hållmarkskullarna slingrar sig ibland äldre, smala åkerlappar och här ser man också små odlingsrösen. Gården Anhem nämns skriftligt första gången 1642 och benämns då »en tomt- skatte« och låg under gården Bäckenas. På 1890-talets ekonomiska karta kallas platsen Ånim och här fanns då två gårdar.

Vid Gässbo finns en av kommunens bäst bevarade Dalslandsgårdar, Bäckenas 3:28, tidigare Gässbo 1:2. Gården rymmer ett flertal byggnader och är delad i en man- och fågård. Terrängen är kuperad och mangården ligger på ett mindre höjd med en bäck nedanför. Huvudbyggnaden är en traditionell Dalslandsstuga, det vill säga enkelstuga i två våningar vilken flankeras av två flygelbyggnader, lillstuga och magasin. Något lägre är fågården, med bland annat ladugård och svinhus belägen. På gården i övrigt märks bland annat några vackra grova ekar. Gässbo nämns skriftligt första gången i en jordebok från år 1560 och benämns då som ett skattetorp som senare överförs till ½ hemman. Namnet kan ha sitt ursprung i mansnamnet Gäver och den senare leden -bo betyder bostad eller gård, alltså Gävers gård. Troligen är etableringen av Gässbo ett resultat av den av Gustav Vasa uppmuntrade nyetableringen av jordbruk i skogsområdena i Dalsland.

Då storskifte förrättades år 1789 fanns tre gårdar i Gässbo, vilka låg samlade där dagens gårdsbebyggelse på Bäckenas 3:28 är belägen. Åkermarken låg i sluttningen runt byn samt på ömse sidor om vägen genom dalen. Runt omkring åkern fanns stora ängsmarker och på utmarken hade två ängslyckor röjts fram. Dessa var instängslade så att den fritt betande kreaturen inte skulle komma in på ängen. Under de knappt 70 år som förflöt fram till laga skifte år 1858 kan man se att även Gässbo hade påverkats kraftigt av den agrara revolutionen. Nästan all ängsmark hade uppodlats och det var endast på de torra hållmarkerna som ängen fanns kvar.

På 1890-talets ekonomiska karta finns förutom dagens bebyggelse ytterligare en gård i norra delen av dal-



gången men av denna ser vi idag inget annat spår än några husgrunder på en liten kulle. Denna gård finns också med på laga skifteskartan från 1858 men inte på storskifteskartan från 1789. Antagligen fick en av gårdarna i byn flytta ut i samband med storskiftet.

Kulturhistorisk motivering

Ålderdomligt, småskaligt och variationsrikt odlingslandskap med stora inslag av naturliga fodermarker som hålls öppet. Välbevarad gårdsbebyggelse där gården Backenä 3:28, tidigare Gässbo 1:2, särskilt framträder. Bebyggelsen och odlingslandskapet i dalgången



Lommelanda gård

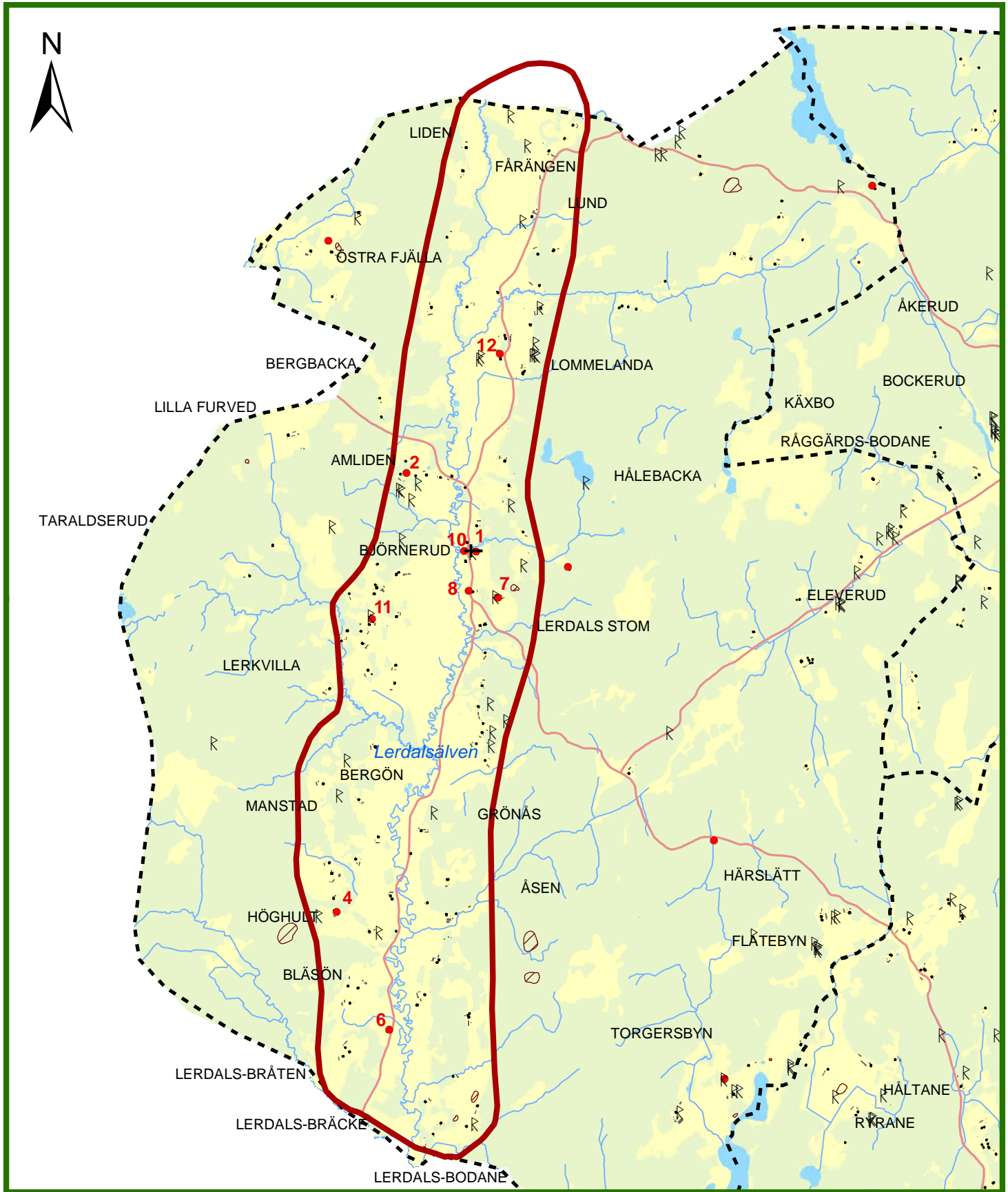
karaktäriseras av det jordbruk som bedrevs i högre liggande skogsområden i Dalsland.

Att tänka på inför framtida utveckling

- Tillbyggnader och andra ändringar ska utföras varsamt så att bebyggelsens karaktärsdrag inte förvanskas.
- Ny bebyggelse ska anpassas genom särskild hänsyn till områdets karaktärsdrag.

Utvärderade fastigheter

- Bäckenä 3:28



- Kulturmiljö
- Sockengräns
- R Fornlämning
- Kulturhistoriskt värdefulla fastigheter, se sockenvisa tabeller

Miljön ingår inte i riksintresse för kulturmiljövården.

14. Lerdalsälvens dalgång, Lerdals socken

Beskrivning/historik

Till ytan stor miljö med ett karaktäristiskt och sammanhållet odlingslandskap med gårdsbebyggelse i dalgången längs Lerdalsälven. Mindre sockencentrum vid Lerdals kyrka.

Lerdalsälven rinner genom en bred dalgång som kantas av skogsklädda bergåsar längs med älven. Det sammanhängande öppna odlingslandskapet sluttar starkt ned mot älven. I den trånga dalgången brukas de lägre delarna som åkermark medan de högre belägna partierna utnyttjas som betesmark. Längs med älvens sidor och i ravinerna som omger denna fanns enligt 1890-talets ekonomiska karta sammanhängande ängsmarker. Hällmarkskullarna har under lång tid utnyttjats som betesmarker och här finns idag marker med höga naturvärden. Allmänt är landskapet mycket tilltalande och beroende av fortsatt jordbruk för att hållas öppet, bland annat finns rester av äldre slätterängsbruk som är beroende av ett fortsatt bete för att bevaras

Gårdarna ligger i karaktäristiska höjdlägen på kullar i dalgångens sluttningar. De omges ofta av grova gamla lövträd. Genomgående för hela dalen är de stora ekonomibyggnaderna, ladugårdar och lador samt att det finns många olika ekonomibyggnader på gårdstunen. Högre upp på bergen väster och öster om dalgången finns ett småskaligare odlingslandskap. Det var här, på de sämre jordarna i utmarkerna som nyetablering av små gårdar och torp ägde rum under 1700- och 1800-talen.

Under 1500-talet nämns namnen på 21 gårdar i Lerdal som redan då var etablerade som bärkraftiga. Lerdal var en grännsocken som kom att påverkas hårt av alla krig som rasade mellan Norge och Sverige. Gårdarna plundrades och brändes flera gånger, ibland med bara ett par årtiondes mellanrum under 1500- och 1600-talen. De flesta brukades av självägande skattebönder. Under århundradena skedde en hemmanklyvning och på de ursprungliga gårdstomterna bildades »små bykullar«. Först i samband med laga skifte splittrades bebyggelsen på kullarna upp och en del gårdar fick flytta till nya lägen.

Längs med dalgången leder en landsväg parallellt med älven. Förutom denna genomkorsas dalgången av vägen mellan Rännelanda och Gesäter. Vid kyrkan, centralt placerad i dalgången, löper de båda vägarna

samman längs en sträcka av cirka en kilometer. Kyrkan är uppförd omkring 1770 på platsen för en troligen medeltida föregångare av trä. Den nuvarande kyrkan är uppförd av sten men tornet från 1775 är av trä. In till kyrkan finns Lerdals före detta folkskola, från 1930, som även inrymt lärarbostäder.

Norr om kyrka delar sig vägarna nära gården Amliden. Enligt den äldre jordeboken 1540 är Amliden ett helt skattehemman och namnet betyder gården på höjds sluttningen med almar. Norrut, mot Gillanda, slingrar sig vägen fram längs den östra sidan av dalgången, i ett öppet odlingslandskap. Gårdarna ligger i karaktäristiska höjdlägen på kullar i dalgångens sluttningar.

En sådan gård är Lommelanda gård. I mitten av 1500-talet var gården en av de gårdar som betalade störst skatt till kronan i form av smör och foder till kungens hästar. Åkermarken

ligger i västsluttningarna samt längs med älven. Odlingslandskapet avgränsas av öppna diken och genomkorsas av vägar som binder samman bebyggelsen. Längst norrut i dalen ligger Fårängen, även den en gård med medeltida ursprung.

Söder om kyrkan längs med dalgångens västra sida ligger Björnerud och Västra Lerkvillan i krönläge uppdraget mot berget. Mitt emot på östra sidan om älven och vägen ligger Östra Lerkvillan. Ortnamnet Björnerud berättar att en man vid namn Björns röjt åkermark i skogen. Gården Hålan ligger nästan dold i en mjuk svacka/håla vilket gör det lätt att förstå varifrån gården fått sitt namn. Kring Björnerud, Hålan och Intakan finns ett område med flera betade hagmarker som har ett högt naturvärde. Omkring hagmarkerna breder åkermarken ut sig omgivna av synliga odlingsrösen. Enligt 1890-tals kartan fanns här ängsmarker med inslag av lövträd. Hela området är en naturlig enhet som ger en bild av hur landskapet såg ut och användes före 1800-talets agrara revolution. Det moderna jordbrukets stora sammanhängande åkermarker ligger på de plana markerna mot Lerdalsälven.

Under början av 1500-talet var Lerkvillagårdarna ovanligt bärkraftiga och redan 1530 fanns det två gårdar på Västra Lerkvillan, något som är ovanligt för hela Valbo härad. Namnet är troligen en äldre form av namnet Lerdals älven »Lera« samt av fornsvenskans »kwild«, framvällande älv som givet namnet Lerkvillan (Rosell). Odlingslandskapet är här särskilt tilltalande med välbetade betesmarker runt gården. De utgör de sista spåren efter de stora ängsmarker som fram till 1800-talet användes för att ta vinterfoder till djuren.

Åkermarken ligger i sluttningarna och längs med den slingrande älvens sidor.

Söder om Lerkvälla möts man av gårdar i imponerande krönlägen längs med dalens västra sluttningar. Det är till exempel Manstad som enligt jordeboken 1560 är ett »skattetorp« och namnet berättar att denna gård är Mannes boplats. Det är gårdarna Bergön, Höghult, Bläsön och Bråten. Samtliga har ett medeltida ursprung och finns med i de äldsta jordeböckerna från 1540-talet. Gårdarna på den östra sidan av dalgången ligger litet mer neddragna längs med bergssidorna till exempel vid Bodane och Bräcke.

Bodane tillhörde 1540 en av de gårdar i Lerdal som betalade mest skatt till kronan i form av smör och foder. Redan år 1530 finns det upptecknat att bonden här betalade en speciell skatt kallad »konungafodring«, vilket var en plikt att ge foder till stridshästar som hölls av överhögheten. En slingrande väg klättrar uppför bergssluttningen upp mot Bräckes gårdsplan som klänger sig tätt intill sluttningen. Fortsätter man på denna väg når man ett småskaligt åkerlandskap vid Mon, som påminner om det på den västra sidan av dalgången till exempel runt Intakan.

I samband med att befolkningen ökade under 1700- och 1800-talets etablerades många nya torp. Mon var ett av de första torpen i Lerdal och beboddes redan 1744 av dragoner, gamla soldater och torparfamiljer. Mon övergick till att bli egen gård 1815 och 1846 övergavs det gamla läget på kullen då här blåste kraftigt och fick sin nuvarande placering. Mon är exempel på en sådan torpmiljö med väl bibehållen markanvändning med små åkrar och betsmarker som fortfarande är öppna och delvis betas. Man kan även se spår efter numera försvunna byggnader som rasat i form av byggnadsgrunder, en ensamstående liten ladugård och frukträd till exempel apel.

Kulturhistorisk motivering

Väl sammanhängande miljö som speglar en lång agrarhistorisk kontinuitet. Här finns historiska avtryck från yngre stenålder och fram till 1800-talets strukturförändringar av jordbruket. Tilltalande landskapsbild och gårdsbebyggelse med representativa bebyggelselägen för Dalslands odlingsbygder. Områden med stora naturvärden vilka är en rest från det gamla slätterängsbruket. Medeltida kyrkplats med mindre sockencentrum med kyrka och före detta skolhus vid medeltida kyrkplats.

Att tänka på inför framtida utveckling

- Tillbyggnader och andra ändringar ska utföras varsamt så att bebyggelsens karaktärsdrag inte förvanskas.
- Ny bebyggelse ska anpassas genom särskild hänsyn till områdets karaktärsdrag.

Utvärderade fastigheter

- Lerdals Stom 1:2
- Amliden 1:14
- Höghult 1:35, 1:43
- Lerdals-Bråten 1:14
- Lerdals-Stom 1:4

- Lerdals-Stom 1:10
- Lerdals-Stom 1:14
- Lerkvälla 1:18
- Lommelanda 1:12

Riksintresse

Miljön ingår inte i riksintresse för kulturmiljövården.

Kulturmiljövårdens lagstiftning

Nedan följer en kortare genomgång av delar av den lagstiftning som styr hanteringen av vårt kulturarv.

Begreppet »K-märkt« används allmänt för bebyggelse och miljöer med ett utpekat kulturhistoriskt värde, begreppet äger dock ingen juridisk innebörd. K-märkt är alltså ett allmänt använt samlingsbegrepp för många olika typer av utpekanden eller lagskydd avsedda att bevara bebyggelse och miljöer av kulturhistoriskt intresse.

Miljöbalken (MB)

Miljöbalken har som syfte att stödja en hållbar utveckling så att nuvarande och kommande generationer ges möjlighet att leva i en god och hälsosam miljö.

Riksintresse för kulturmiljövården

Enligt MB:s första kapitel ska värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Detta kan till exempel ske genom att en miljö utpekade som Riksintresse för kulturmiljövården. De utpekade miljöerna kan variera i både storlek och kulturhistoriskt innehåll. Miljöerna kan omfatta allt från små bebyggelsemiljöer som speglar en speciell historisk epok till vidsträckta landskapsavsnitt som präglats av en lång tids utveckling. Riksintresseområden ska spegla landets historia och kan till exempel utgöras av jordbruksbyar, stadskärnor, arbetarbostäder och förhistoriska gravfält. Riksantikvarieämbetet är den myndighet som har till uppgift att peka ut riksintresseområden för kulturmiljövården. Utpekandet av de aktuella miljöerna sker i dialog med länsstyrelse och kommun samt i samråd med Boverket. I Färgelanda kommun återfinns följande två utpekade riksintresseområden:

Råggärd [P 12] (Råggärds socken)

Motivering: Sockencentrum och fornlämningsmiljö som påvisar områdets centrala betydelse sedan förhistorisk tid.

Uttryck för riksintresset: 3 höggravfält samt spridda högar från järnåldern längs med gammal landsväg, träkyrka från 1700-talet, Sörsäters komministerboställe bestående av en för prästgårdar typisk så kallade salsbyggnad från 1800-talet, skolhus från 1880-talet.

Valbodalen [P 13] (Färgelanda, Högsäters, Järbo, Torps och Ödeborgs socknar)

Motivering: Dalgångsbygd längs med Valboån som har utnyttjats kontinuerligt sedan stenåldern och som kännetecknas av ensamgårdar och småbyar i krönlägen med anslutande fornlämningsmiljöer och bebyggelse med regional byggnadstradition samt administrativa centra. (Bymiljö, Kyrkomiljö).

Uttryck för riksintresset: Stenåldersboplatser vid Torp, hållristningar vid Ödeborg, gravfält, fossil åkermark, äldre vägsträckningar med stenvälsbroar, kyrkor, tingsplatser vid Rösäter och Tängelund, gårdsbebyggelse från 1800-talet, ängs- och hagmarker, Ödetorps bruksmiljö.

Miljökonsekvensbeskrivning (MKB)

I enlighet med MB finns det bestämmelser om när en MKB ska upprättas. Exempel på när det kan finnas anledning att upprätta en MKB kan vara upprättande av planer och program och vid prövning av åtgärder eller tillstånd till verksamheter. I en miljökonsekvensbeskrivning ska bland annat de direkta och indirekta effekterna på kulturmiljö och landskap beskrivas.

Kulturresevat

Enligt 7 kap. MB är det möjligt att skydda utvalda områden. Detta kan till exempel ske genom att utpeka värdefulla kulturpräglade mark- eller vattenområden som kulturresevat. Avsikten med kulturresevat är att erbjuda en möjlighet att skydda och vårda värdefulla kulturpräglade landskap. Inom ett kulturresevat kan hela områdets materiella och immateriella natur- och kulturvården skyddas. Kulturresevatet kan därmed omfatta allt från byggnader, anläggningar och lämningar till den aktuella platsens verksamheter och traditioner.

Färgelanda kommun har för närvarande inget utpekad kulturresevat.

Biotopskyddsområde

Skydd av områden kan också rikta sig mot ett område med speciella livsmiljöer för växter och djur så kallade biotopområde. Enligt MB är följande biotoper skyddade i hela landet:

- Allé
- Källa med omgivande våtmark i jordbruksmark
- Odlingröse i jordbruksmark
- Pilevall
- Småvatten våtmark och i jordbruksmark
- Stenmur i jordbruksmark
- Åkerholme

Inom ett biotopskyddsområde får det inte utföras verksamhet eller åtgärd som kan medföra skada på biotopens naturmiljö. Den som planerar att utföra verksamhet eller åtgärd i ett biotopskyddsområde måste därför utreda om verksamheten eller åtgärden kan komma att skada den aktuella naturmiljön i biotopen. Om en utredning visar att naturmiljön kan skadas av en aktuell verksamhet eller åtgärd, kan dispens från biotopskyddsbestämmelserna sökas hos Länsstyrelsen som kan ge dispens i ärendet om det finns särskilda skäl till detta.

Kulturmiljölagen (KML)

KML innehåller bland annat bestämmelser om hantering av fornminnen, byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen.

Enligt 1 kap. 1 § KML delas ansvaret för kulturmiljön av alla. »Såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas«.

Alla fornlämningar skyddas enligt kml. Skyddet innebär att det är förbjudet att skada eller ändra en fornlämning genom att till exempel täcka över den eller ta bort den utan tillstånd från Länsstyrelsen.

Länsstyrelsen har tillsyn och Riksantikvarieämbetet har överinseende över kulturmiljöarbetet i länet respektive landet.

Information om kända fornlämningar kan hämtas i Kulturmiljöregistret via Riksantikvarieämbetet. I systemet finns bland annat information om lokalisering och lämningstyp. Det går också bra att vända sig till plan- och byggkontoret vid Färgelanda kommun för att få närmare information om en aktuell fornlämning i kommunen.

En byggnad som har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller som ingår i ett bebyggelseområde med ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde får förklaras för byggnadsminne av Länsstyrelsen. Det är också Länsstyrelsen som ger tillstånd till ändringar avseende ett byggnadsminne. I Färgelanda kommun återfinns följande två byggnadsminnen:

- Ödeborgs fornsal (Brattefors 1:10 i Ödeborgs socken)
- Vinnsäter hembygdsgård (Vinnsäter 1:33 i Järbo socken)

Som framgår ovan är våra kyrkliga kulturminnen skyddade enligt KML. Skyddet avser de kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser som är tillkomna före 1940.

Plan- och bygglagen (PBL)

Plan- och bygglagen (PBL), har ett framtidsinriktat perspektiv. Den syftar till att främja goda sociala levnadsförhållanden och en god långsiktig hållbar livsmiljö för såväl människorna i dagens samhälle som för kommande generationer. Att värna kulturvärdena är ett sätt att säkerställa en långsiktigt hållbar livsmiljö.

Kulturmiljö avser den av människan påverkade fysiska miljön. Det kan gälla allt ifrån enskilda objekt till stora landskapsavsnitt. Den breda helhetssynen på kulturmiljön och kulturvärdena präglar i hög grad plan- och bygglagen. På ett flertal ställen i förarbetena betonas vikten av att slå vakt om även mera »alldagliga« miljöer och att värna kvaliteterna i vardagslandskapet och det lokala perspektivet.

I plan- och bygglagens andra kapitel preciseras ett antal allmänna intressen. Där anges bland annat att man ska ta hänsyn till stads- och landskapsbilden och platsens natur- och kulturvärden. Befintliga karaktärsdrag ska respekteras och tas tillvara. Ytterligare krav

på byggnader, tomter och allmänna platser finns i plan- och bygglagens åttonde kapitel. Där finns bland annat ett förbud mot att förvanska särskilt värdefulla byggnader och att ändringar av alla byggnader ska göras varsamt. Kommunen har ansvar för all myndighetsutövning enligt PBL.

8 kap 13 § Förvanskning

Enligt plan- och bygglagen har byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas. För att en byggnad ska betraktas som särskilt värdefull krävs det att byggnadens värde är så stort att dess bevarande kan sägas utgöra ett verkligt allmänt intresse. Detta gäller inte bara enskilda byggnader av monumental karaktär eller stort historiskt värde, utan också byggnader och bebyggelsemiljöer som representerar olika tidsepoker eller något karaktäristiskt från skilda sociala miljöer. Bestämmelsen gäller också enskilda byggnader som i sig kanske inte är så värdefulla men som blir det genom samhörigheten i en grupp, ett kvarter eller liknande. En byggnad kan också vara särskilt värdefull om den i sig utgör en källa till kunskap om äldre material och teknik. De byggnader och miljöer som beskrivs i detta kulturmiljöprogram kan sägas omfattas av förvanskningförbudet, då de bedöms ha ett särskilt kulturhistoriskt värde.

8 kap 14 § och 17 § Underhåll och varsamhet

Enligt plan- och bygglagen ska alla ändringar av en byggnad utföras varsamt så att man tillvaratar byggnadens värden och kvaliteter. Hänsyn ska tas till byggnadens karaktärsdrag. Vidare ska dess tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara. Det kan avse sådant som byggnadsmaterial, takutformning, färgsättning, form och byggnadens samspel med omgivningen. Det handlar inte bara om trohet till originalets utseende, utan även mot den teknik och material med vilket det har åstadkommit.

Kravet gäller *alla* byggnader och vid alla ändringar, såväl vid tillbyggnad som vid ombyggnad samt övriga ändringar. Det gäller såväl invändigt som utvändigt och oberoende av om en åtgärd är bygglovs- eller anmälningspliktig eller inte. Varsamhetskravet gäller också vid flyttning av byggnad.

2 kap 6 § Att tillföra ny bebyggelse i värdefulla miljöer

Alla nya byggnader ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- och landskapsbilden samt natur- och kulturvärdena på platsen. Nya byggnader ska också bidra till en god helhetsverkan.

Kravet gäller vid såväl nybyggnad som ändring. Bedömningen av anpassningskravet i det enskilda fallet måste alltid grundas på en tolkning av platsens värden och kvaliteter samt hur dessa påverkas av den aktuella åtgärden. I vissa situationer kan en ny byggnad behöva underordna sig den befintliga bebyggelsen. I andra fall kan anpassningen ligga i placeringen, volym och fasadmaterial medan den nya byggnadens formspråk mycket väl kan vara modernt.

Detaljplan och områdesbestämmelser

Byggnader, områden eller miljöer som är särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt och som därför inte får förvanskas kan skyddas av kommunerna genom detaljplaner eller områdesbestämmelser. Detaljplaner och områdesbestämmelser gäller för ett avgränsat område och används som ett verktyg avseende bebyggelsens utformning och användning. De bestämmelser som läggs in i detaljplan eller områdesbestämmelse är juridiskt bindande och innefattar både rättigheter och begränsningar för förändringar i området.

Skydd av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse/miljöer markeras ofta med bokstäverna q, k, r och/eller n. q- bestämmelser innebär att byggnaden har ett särskilt kulturhistoriskt värde och att den därmed inte får förvanskas. Vad som inte får förvanskas preciseras i planbeskrivningen genom skyddsbestämmelser. Här kan till exempel bestämmelser för hur den befintliga utformningen ska bevaras anges. Även ej bygglovspliktiga åtgärder kan regleras med q som till exempel ändring av interiör. k- bestämmelser innebär att vid ändring måste byggnadens karaktär och dess kulturhistoriska värden tillvaratas. I planbeskrivningen preciseras varsamhetsbestämmelserna, som exempelvis kan vara bestämmelser för vilken kulör som ska användas vid ommålning av en fasad eller hur fönster och balkonger ska vara utformade. r- bestämmelser förekommer ibland separat eller parallellt med andra beteckningar och anger att det föreligger ett rivningsförbud på fastigheten. Rivningsförbud

kan ibland omfattas av q och det brukar specificeras i planbeskrivningen. n-bestämmelser förekommer

också ibland när det handlar om vegetation av kulturhistoriskt intresse. Det kan röra sig om att skydda enstaka träd, alléer eller liknande. Dessa bestämmelser bör kombineras med bestämmelser om marklovplikt.

(Information om kulturmiljövårdens lagstiftning är hämtad från Boverkets hemsida)

Aktörer

Riksantikvarieämbetet

Riksantikvarieämbetet är den myndighet som har ett övergripande ansvar för landets kulturhistoriskt värdefulla bebyggelse, fornlämningar och kulturmiljöer. Myndigheten lyder under kulturdepartementet.

Länsstyrelsen

Länsstyrelsen i Västra Götaland har ansvar för det statliga kulturmiljöarbetet i länet. Länsstyrelsen beslutar i ärenden enligt Kulturmiljölagen och bevakar kulturmiljövårdens intressen inom den regionala samhällsplaneringen. Länsstyrelsen fördelar dessutom ekonomiska bidrag till kulturhistorisk värdefull bebyggelse samt handlägger och beslutar i ärenden rörande fornlämningar, byggnadsminnen med mera.

Kommunen

Kommunen har genom sitt planmonopol ett primärt ansvar för att kulturmiljövårdens intressen likaväl som andra allmänna intressen beaktas i den fysiska planeringen. Genom Plan- och bygglagen kan kommunen genom planarbete och bygglovhantering ge skydd och rekommendationer för värdefulla kulturmiljöer och bebyggelse.

Enskilda insatser

För såväl kulturlandskapet som byggnadsvården har enskildas insatser haft en avgörande betydelse. Härigenom har viktiga delar av odlingslandskapet och byggnadsmiljöer bevarats. En byggnads allra säkraste skydd är utan tvekan fastighetsägarens eller brukarens eget intresse och vilja att underhålla. Odlingslandskapet har skapats, odlas och sköts av bönderna.

Hembygdsföreningar och byalag

De ideella hembygdsföreningarna har sedan 1900-talets början spelat en stor roll som opinionsbildare på kulturvårdens område och i praktiskt arbete med att bevara och vårda kulturhistoriskt värdefulla föremål, byggnader och miljöer.

Länsmuseerna och

Västra Götalandsregionen

Länsmuseerna och Västra Götalandsregionen ansvarar för vissa delar av kulturmiljövården. Vidare har de en rådgivande funktion och medverkar bland annat med utredningar och bedömningar. Länsmuseerna kan dessutom yttra sig till bland annat länsstyrelsen vad gäller förändringar av kyrkor, utföra antikvariska kontroller och dokumentationer, byggnadsinventeringar, kulturmiljöprogram och arkeologiska undersökningar.

Källor och litteratur

Litteratur

Anjou, Åke & Svensson, Nils Ivan, *Ödeborgs bruks aktiebolag 1898–1948*, Uddevalla 1948

Blutherus, Gunno Brynolphi, 1609–1657, *Lovtal över Dalsland/Gunno B. Blutherus ; den latinska texten övers. och komment. av Sven Blomgren*, Vänersborg 1979

Edestam Anders, *Dalslands jordbruk under 400 år, i Hembygden, årsskrift för Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund*, Vänersborg 1960

Edestam, Anders, *Dalslandsvägar i äldre tid, i Hembygden, årsskrift för Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund*, Vänersborg 1962

Edestam, Anders, *De dalsländska järnbruken*, Vänersborg 1977

Eriksson, Henry, *Järnhanteringen på Dal, i En bok om Dalsland och dalslämningar*, [arbetsgruppen har bestått av Erik Eriksson... under ledning av David Eriksson] 2. uppl. Göteborg 2001

Forsaeus, Svante, *Lelängenbanan*, Stockholm 1985

Färgelanda: tidskrift för Dalslands folkhögskoleförening, Årgång 35, 1955

Färgelanda: tidskrift för Dalslands folkhögskoleförening, Årgång 43 (1979–80), 1979

Hallbäck, S.A., *Historik över Valbo härads tingplatser*, Vänersborg 1965.

Hallin, Margareta, *Byggnadstraditioner i Älvsborgs län – Dalslandsstugan, i Västgöta-Dal, en årsbok från Stiftelsen Älvsborgs länsmuseum*, Vänersborg 1984

Hedlund, Oscar, *Valbodalen i ord och bild*, Munke-dal, 1983

Hesselgren, Laurentius N., 1686–1755, *Dissertatio academica de Dalia: Akademisk avhandling om Dalsland/ Laurentius N. Hesselgren ; [övers från latin av Daniel Bergsten och Sven Blomgren ; med kommentarer och litteraturförteckning av Anders Edestam]*, Åmål 1968, Akademisk avhandling, faksimil av utg 1718

Jansson Ulf, *Odlingssystem i Vänerområdet. En studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige*, Stockholm 1998 (Meddelanden från kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet)

Johansson Roy, *Färgelanda i gamla vykort*. Zoltbommel, 1997.

Johansson Roy, *Från Stigens yllefabrik till Stigtex of Sweden*, Stigen: Stigtex 1997

Red. Karlsson, Emmy, *Folk och gårdar i Råggård*, Munke-dal, 2000

Kontinuitet och förnyelse – Kulturmiljöarbetet i kommunerna, Stockholm, Svenska Kommunförbundet 1999

Lerdal – vår hembygd, Ed 1995

Lignell Anders, *Försök till beskrifning öfver Dalskogs socken, uti Älfsborgs län och Dalsland*, Carlstad 1814, faksimil av 1. uppl., Dals Rostock 1984

Lignell, Anders, *Beskrifning öfver greuskapet Dal*, Faksimil av 1. uppl. Stockholm 1851–52, Ed 1979

Red, Lindhe, Ingemar, *Torp : en socken på Dal*, 2013

Ortnamnen i Älvsborgs län D. 18, Valbo härad, Stockholm 1915

Rosell, Erland, *Ortnamn i Dalsland*, Stockholm 1983

Schultz, Gösta von, *Dalslandsgårdar*, Stockholm 1951 (Nordiska museets handlingar; 39)

Sjöbäck, Mårten, *Dalsland: färdvägar och vandringsstigar utgående från järnvägarna*, Stockholm 1953

Sveriges nationalatlas (SNA), Berg och jord/temareddaktör Curt Fredén, Stockholm 1994

Widmark Dag, *Dalslands industrier från 1600-tal till se-*

kelskiftet 2000; slutord av Morgan E. Andersson, Trollhättan 1999

Åhäll, K-I, Geologi i Dalsland, (i *Känn ditt Dalsland*; 4), Åmål 1993.

Ödeborgs bruk 1898–1998. Ödeborg: Verkstadsklubben Gunnebo Troax Protection; [Trollhättan]: [Avd 112, Svenska metallindustriarbetareförbundet], 1998

Rapporter och webbsidor

Broar i Dalsland, en kulturhistorisk inventering 1977–78, Vänersborg: Älvsborgs läns museiförening 1978

Färgelanda kommun, Vänersborg: Älvsborgs Läns Museiförening 1976 (Kulturhistorisk utredning 11)

Program för kulturminnesvård, Färgelanda kommun, Färgelanda kommun, Vänersborg: Länsstyrelsen Älvsborgs län 1986

Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län [text och form Jonas Stenström], Vänersborg: Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1994 (Rapport/Miljö- och planenheten, Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1994;5)

<https://www.raa.se/samhallsutveckling/riksintresse-for-kulturmiljovarden/riksintressebeskrivningar/>

